बृहन्मुंबई महानगरपालिका

कार्यानुरुप अहवाल
२०२३-२०२४

महानगरपालिकेची प्रमुख खाती

(फलश्रुतीवर आधारित)

(खाते प्रमुख यांनी सादर केल्याप्रमाणे)

NS5173CA-BMPP-67133-2023-24-10 Copies

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

कार्यानुरुप अहवाल

२०२३-२०२४

महानगरपालिकेची प्रमुख खाती

(फलश्रुतीवर आधारित)

(खाते प्रमुख यांनी सादर केल्याप्रमाणे)

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

कार्यानुरुप अहवाल २०२३-२०२४

महानगरपालिकेची प्रमुख खाती

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	खात्याचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१.	पर्जन्य जलवाहिन्या खाते	०१-१०
२.	रस्ते, वाहतूक आणि पूल खाते	११-१८
३.	आरोग्य व वैद्यकीय सेवा	१९-२९
४.	शिक्षण खाते	३१-५५
५.	घन कचरा व्यवस्थापन / परिवहन खाते	५७-६६
६.	उद्यान खाते	६७-७२
७.	बाजार खाते	७३-७८
८.	देवनार पशुवधगृह	७९-८६
९.	मुंबई अग्निशमन दल	८७-९१
१०.	आपत्कालीन व्यवस्थापन व मध्यवर्ती तक्रार नोंदणी केंद्र	९३-९६
११.	माहिती तंत्रज्ञान कक्ष	९७-१०२
१२.	करनिर्धारण व संकलन खाते	१०३-१०६
१३.	विकास नियोजन खाते	१०७-१२१
१४.	सुरक्षा खाते	१२३-१२६
१५.	सुधार योजना	१२७-१३२
१६.	गलिच्छ वस्ती सुधारणा	१३३-१३५

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

कार्यानुरुप अहवाल २०२३-२४

पर्जन्य जलवाहिन्या खाते

१. **प्रस्तावना** :

मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८ च्या कलम ६१ अ अन्वये नाल्यांचे परिरक्षण करणे, सफाई करणे आणि जलनि:सारणाची कामे करणे हे महानगरपालिकेचे अनिवार्य कर्तव्य आहे.

पावसाळयात मुंबई शहर आणि उपनगरात पाणी साचून नागरिकांना त्यांचा उपद्रव होऊ नये आणि जनजीवन सामान्य रहावे याकरिता पावसाळा सुरू होण्यापूर्वी मुंबईतील नाल्यामधील गाळाचा उपसा करण्यात येतो.

मागील काही वर्षामधील मुसळधार पावसाच्या तीव्रतेचे दिवस लक्षात घेता पूरप्रवण क्षेत्रातील पूरस्थिती टाळण्यासाठीच्या कार्यपध्दतीमध्ये अमूलाग्र बदल करण्यात आला. त्यानुसार प्रत्येक पूरप्रवण ठिकाणाचे सूक्ष्म नियोजन करण्यात आले. बृहन्मुंबई महानगरपालिका, सुधारित ब्रिमस्टोवॅड बृहत आराखड्यातील शिफारशीनुसार उपलब्ध साधनास्त्रोतांचा वापर करुन पर्जन्य जलवाहिन्यांचे जाळे सुधारण्याचे काम करीत आहे. सदर शिफारशीनुसार प्राधान्याने हाती घ्यावयाच्या ५८ कामांपैकी ४० कामे आजमितीस पूर्ण झाली असून १५ कामे प्रगतीपथावर आहेत आणि ३ कामे लवकरच सुरु करण्यात येतील.

पर्जन्य जल उदंचन केंद्र :

ब्रिमस्टोवॅड बृहत आराखडा -२ च्या शिफरशीनुसार मुंबई शहर व उपनगरात पूरपरिस्थितीवर नियंत्रण मिळविण्याकरीता ८ पर्जन्य जल उदंचन केंद्रे प्रस्तावित करण्यात आली असून त्यापैकी ६ उदंचन केंद्राची कामे पूर्ण झालेली असून ती पूर्णपणे कार्यान्वित झालेली आहेत.

मोगरा-माहूल येथील उर्वरित २ पर्जन्य जल उदंचन केंद्राच्या बांधकामाबद्दल :

विधी खात्याचे अभिप्राय प्राप्त करुन भूसंपादनाकरिता येणारा खर्च वाचविण्याकरीता मोगरा नाल्याच्या पाणलोट क्षेत्रात मोगरापर्जन्य जल उदंचन केंद्र बांधण्याचे प्रस्तावित करण्यात आले आहे. तथापि मोगरा नाला पाणलोट क्षेत्रातील भूसंपादन प्रक्रियेतील काही कायदेशीर बाबींमुळे मोगरा पर्जन्य जल उदंचन केंद्र बांधण्याच्या प्रक्रियेमध्ये विलंब होत आहे. सद्य:स्थितीत मोगरा पर्जन्य जल उदंचन केंद्राच्या किरकोळ कामाकरीता कंत्राटदारास कार्यादेश (अंशत) जारी करण्यात आलेले आहे.

ब्रिमस्टोवॅड अहवालानुसार, माहूल पर्जन्य जल उदंचन केंद्र हे मिठ आयुक्त, केंद्र सरकार यांच्या मालकीच्या जमिनीवर प्रस्तावित आहेत. तथापि, मिठ आयुक्त यांच्याकडे सदरची जमीन महापालिकेस हस्तांतरीत करण्यासाठी अनेकवेळा पत्रव्यवहार करुन देखील सदर जमीन मिठ आयुक्त यांनी महापालिकेस हस्तांतरीत केलेली नाही. सबब, सल्लागारांनी सुचविल्यानुसार खाजगी मालकी असलेल्या पर्यायी जागेवर माहूल पर्जन्य जल उदंचन केंद्र प्रस्तावित करण्यात आलेले आहे. सदर जमिनीवर माहुल उदंचन केंद्र बांधण्याकरीता निविदा मागविण्यात आलेल्या आहेत.

पूरप्रवण क्षेत्र :

मुंबई मध्ये एकूण ३८३ पूरप्रवण क्षेत्र ठिकाणे आढळून आली आहेत. पर्जन्य जलवाहिन्यामध्ये सुधारणा करण्याची विविध कामे पूर्ण केल्याने २६५ पुरप्रवण क्षेत्रे हाताळण्यात आली आहे. ५३ पुरप्रवण क्षेत्रे हाताळण्यासाठी किरकोळ स्वरुपाची कामे हाती घेण्यात आली असून २०२२ च्या पावसाळ्यापूर्वी सदर कामे पूर्ण होणे अपेक्षित आहे. उर्वरित ६८ पुरप्रवण क्षेत्रापैकी ११ पुरप्रवण क्षेत्रे हाताळण्यासाठी किरकोळ स्वरुपाची कामे २०२२ च्या पावसाळ्यानंतर करण्यात येतील, १४ पुरप्रवण क्षेत्रे हाताळण्यासाठी लागणाऱ्या किरकोळ स्वरुपांच्या कामांचे नियोजन चालू आहे आणि सरकारी / खाजगी जमिनीवर असलेल्या ४३ पुरप्रवण क्षेत्रे हाताळण्यासाठी लागणाऱ्या किरकोळ स्वरुपांच्या कामांचे नियोजन, सरकारी प्राधिकरण / खाजगी मालक यांच्या समन्वयाने करण्यात येईल.

पोर्टेबल उदंचन संच :

सखल भागातील पावसाळी पाण्याचा निचरा करण्यासाठी मुंबई शहर व उपनगरांमध्ये विविध ३९६ ठिकाणी पाण्याचा उपसा करणारे पोर्टेबल उदंचन संच लावण्यात आले. तसेच पावसाळी पाण्याचा उपसा करणारे ५५ अतिरिक्त उदंचन संच जम्बो कोविड-१९ सेंटर, रेल्वे कल्व्हर्ट आणि इतर सखल भागात वर्ष २०२२ च्या पावसाळ्यात लावण्यात आले.

भूमिगत पातमुखांना प्रतिबंधात्मक जाळ्या बसविणे :

मुंबई पोलिसांनी केलेल्या शिफारशीनुसार, समुद्रामार्गे असलेल्या संभाव्य अतिरेकी हल्ल्याच्या अनुषंगाने मुंबई शहर व मुंबई उपनगरातील संवेदनशील आस्थापना असलेल्या ५६ ठिकाणांजवळील भूमिगत बंदिस्त पर्जन्य जलवाहिन्यांच्या पातमुखांना प्रतिबंधात्मक जाळ्या बसविण्याचे काम पूर्ण करण्यात आले आहे.

गेट सोबत पाण्याचा उपसा करणाऱ्या उदंचन संचाची कलानगर येथे उभारणी :

मिठी नदी आणि वाकोला नदीमधून समुद्राच्या भरतीमुळे व पावसाच्या पाण्यामुळे होणारी पूरसदृष्य स्थिती टाळण्याकरीता कलानगर परिसरात एकूण ६ ठिकाणी ११ पूरप्रतिबंधक द्वारे तसेच १९ पाण्याचा उपसा करणाऱ्या सबमर्सिबल उदंचन संचाची २०२०-२१ च्या पावसाळ्यात उभारणी केली गेली. त्यामुळे सदर परिसरात पावसाळ्यामध्ये पूरसदृष्य स्थिती निर्माण झाली नाही.

बॅक रेक स्क्रीन :

उघड्या नाल्यातून थेट समुद्रात जाणाऱ्या कचऱ्यास रोखण्यासाठी इर्ला व लव्हग्रोव्ह नाला या ठिकाणी बॅक रेक स्क्रीन बसविण्यात आली आहे. सदर व्यवस्थेमुळे खाडी / समुद्रात वाहून जाणारा तरंगता कचरा रोखण्यात आला आहे.

ट्रॅश बुम सहित तराफा आरुढ तरंगता कचरा वाहक प्रणाली :

मुंबई पश्चिम उपनगरामधील गझधरबंध नाला, मेन अव्हेन्यू नाला, मोगरा नाला, ओशिवारा नदी, पोईसर नदी, दहिसर नदी, वाकोला नदी व मिठी नदी यामधून वाहणारा तरंगता कचरा जमा करुन व तो बाहेर काढून त्याची विल्हेवाट लावण्याचे काम ट्रेश बुम सहित तराफा आरुढ तरंगता कचरा वाहक प्रणाली बसविण्याचे काम माहे जुलै २०२२ रोजी पूर्ण झाले आहे.

चुना भट्टी उदंचन व्यवस्था :

चुनाभट्टी परिसरात साचणा-या पाण्याचा निचरा करण्याकरिता ११००० घ.मी./तास क्षमतेचे उदंचन संच राईसिंग वाहिनी आणि पूर प्रतिबंधक दरवाजे बसविण्याचे काम पूर्व दृतगती मार्गावर चुनाभट्टी येथे पूर्ण करण्यात आले आहे.

महालक्ष्मी येथे लघु उदंचन केंद्राची व्यवस्था :

नायर इस्पीतळ, नायर मार्ग, भायखळा स्टेशन परिसर व बेलासीस मार्ग येथे साचणा-या पाण्याचा निचरा करण्याकरिता महालक्ष्मी रेल्वे कल्व्हर्ट येथे २४००० घ.मी./तास क्षमतेचे उदंचन संच व डॉ. ई. मोझेस रोड येथे १२०० मिमी व्यासाची राईसिंग वाहिनी टाकण्याचे काम सन २०२२ च्या पावसाळ्या पूर्वी अंश:त पूर्ण करण्यात आले.

मिलन सबवे होल्डींग पॉन्ड येथे लघु उदंचन केंद्राची व्यवस्था :

मिलन सबवे परिसरात साचणाऱ्या पाण्याचा निचरा त्वरित करण्याकरिता ६००० घ.मि. / तास क्षमतेचे उदंचन संच राईसिंग वाहिनी आणि पूर प्रतिबंधक दरवाजे बसविण्याचे काम मिलन सबवे लगत बांधलेल्या होल्डिंग पाँड येथे पूर्ण करण्यात आले आहे.

येलो गेटजवळ ओ.एन.जी.सी. आऊटफॉल येथे लघु उदंचन केंद्राची व्यवस्था :

पी.डी.मेलो रोड आणि येलो गेट प्रवेश येथे साचणाऱ्या पाण्याचा निचरा करण्याकरिता ६००० घ.मि. / तास क्षमतेचे उदंचन संच मुंबई पोर्ट ट्रस्टच्या हद्दीत बसविण्यात आले आहे.

ट्रश नेट :

मुंबई शहरातील विविध ११ ठिकाणच्या पातमुखावर बंदिस्त नाल्यातून थेट समुद्रातून जाणा-या कच-यास रोखण्यासाठी ट्रश नेट बसविण्याचे काम सन २०२२-२०२३ मध्ये सुरु करण्यात आले आहे.

वॉटर लेव्हल इंडिकेटर :

मुंबई शहर व उपनगरात पावसाळ्यामध्ये पाणी साचणा-या ४६ ठिकाणी रस्त्यावर साचलेल्या पाण्याच्या पातळी व त्या कालावधीत पडणारा पाऊस यांची नोंद करण्याकरिता वॉटर लेव्हल इंडिकेटर बसविण्यात आले आहे.

मिठी नदी :

आजमितीस, मिठी नदीची संरक्षक भिंत बांधण्याचे काम ८० टक्के आणि रुंदीकरण व खोलीकरणाचे काम ९५ टक्के पूर्ण झाल्यामुळे मिठी नदीची धारणा क्षमता दुपट्टीने आणि वहन क्षमता तीन पटीने वाढलेली आहे. मिठी नदीच्या विकासाचा आणि प्रदुषण नियंत्रणाचा आराखडा तयार करण्यात आलेला असून त्याची अंमलबजावणी चार पॅकेजेस मध्ये प्रस्ताविण्यात आली आहे.

पॅकेज-१: अंतर्गत मिठी नदीच्या पवई येथील फिल्टर पाडा ते डब्लू.एस.पी. कंपाऊंड पर्यंत 'इंटरसेप्टर' चे बांधकाम करणे, मलनि:सारण वाहीनी टाकणे, सर्व्हीस रोडचे बांधकाम करणे आणि ८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन क्षमतेच्या मलजल प्रक्रिया केंद्राचे बांधकाम करणे व १५ वर्षे प्रचालन व परीरक्षण करणे इत्यादी कामे अंतर्भूत असून सदर काम प्रगतीपथावर आहे.

पॅकेज-२: अंतर्गत मिठी नदीच्या पवई येथील फिल्टर पाडा ते डब्लू.एस.पी. कंपाऊंड पर्यंत नदीचे उर्वरित रुंदीकरण व खोलीकरण करणे, 'इंटरसेप्टर' सह नदीची उर्वरित संरक्षक भिंत व सेवा रस्त्याचे बांधकाम करणे, मलनि:सारण वाहीनी टाकणे, इत्यादी कामे अंतर्भूत असून सदर काम प्रगतीपथावर आहे.

पॅकेज-३: अंतर्गत मिठी नदीच्या भरती प्रवण क्षेत्रात (सी.एस.टी. रोड पूल, कुर्ला ते माहिम कॉजवे दरम्यान) 'इंटरसेप्टर' सह नदीची उर्वरित संरक्षक भिंत व सेवा रस्त्याचे बांधकाम करणे, 'फ्लड गेटस' पंपिंग यंत्रणासह बांधणे व १० वर्षाचे प्रचालन व परीरक्षण करणे इत्यादी कामे अतर्भूत असून सदर कामाची निविदा प्रक्रिया प्रगतीपथावर आहे.

पॅकेज-४: मध्ये बापट नाला ते सफेद पूल नाला येथील बिनपावसाळी प्रवाह 'धारावी मलजल प्रक्रिया केंद्र' येथे बोगद्याद्वारे वळविण्याचे काम अंतर्भूत असून सदर काम प्रगतीपथावर आहे.

नद्यांचे पुनरुज्जीवन :

दहिसर, पोयसर आणि ओशिवरा व वालभट आणि नद्यांचे पुनरुज्जीवीकरण करण्याचे काम बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने हाती घेतले आहे.

नद्यांच्या पुनरुज्जीवन करण्याच्या कामांमध्ये नद्यांचे रुंदीकरण करणे, नद्यांच्या पाण्याची गुणवत्ता सुधारणे, नद्यांच्या पाणलोट क्षेत्रातून नदीत होणारे प्रदुषण रोखणे, मलनि:सारण वाहिन्यांचे जाळे टाकणे, गाळ काढण्यासाठी लागणारा पोहोच रस्ता बांधणे, नदीकाठचे सौंदर्यीकरण करणे आणि मलजल प्रक्रिया केंद्र उभारणे इत्यादी कामे अंतर्भूत आहेत.

दहिसर नदीच्या पुनरुज्जीवन कामाकरिता कार्यादेश जारी करण्यात आलेला आहे व सर्वेक्षण व आराखडा बनविण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे. पोयसर नदीच्या पुनरुज्जीवन कामाकरिताच्या निविदा उघडण्यात आल्या असून मसुदापत्राबाबतची पुढील कार्यवाही चालु आहे.

वालभट व ओशिवरा पुनरुज्जीवन कामाकरिता मसुदापत्रास मंजूरी प्राप्त झालेली आहे. तथापि सदर बाब न्यायप्रविष्ट असल्याने कार्यादेश अद्यापपर्यंत जारी करण्यात आलेला नाही.

२. **खात्याची ठळक उद्दिष्टे व ती उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठीच्या उपाययोजना याचा गोषवारा :**

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्टे	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
१.	**प्रतिताशी ५० मि.मी. पाऊस पडला तरी पाण्याचा योग्यप्रकारे निचरा व्हावा याकरिता विद्यमान पर्जन्य जलवाहिन्या प्रणालींची दर्जोन्नती करणे.**	(एक) पर्जन्य जलवाहिन्यांचे बांधकाम / पुनर्बांधकाम / सुधारणा / पुनर्रचना / ट्रेनिंग / रुंदीकरण करणे. –'ब्रिमस्टोवॅड' प्रकल्पांतर्गत कामे –'ब्रिमस्टोवॅड' प्रकल्प कामांव्यतिरिक्तची कामे.	★१४८९.७९	१८०१.५८
२.	**अतिरिक्त पर्जन्य जलसाठ्याचा उपसा करण्यासाठी उदंचन क्षमता निर्माण करणे.**	(एक) पर्जन्य जल उदंचन केंद्रे उभारणीची खालील कामे पूर्ण करण्यात आली. १) हाजी अली २) ईर्ला ३) लव्हग्रोव्ह ४) क्लिव्हलँड बंदर ५) ब्रिटानिया ६) गझदरबंद	८२.००	५४.८७

★सुधारित अंदाज सन २०२२-२३ नुसार ₹ २१८९.८४ कोटी

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
३.	**लहान / मोठे, नाले /गटारे यांचे रुंदीकरण करणे / गाळ काढणे व त्यामधील अडथळे दूर करणे.**	(एक) सर्वसाधारण स्थापत्य दुरुस्त्या. पर्जन्य जलवाहिन्या.	१२.००	१०.५०
		(दोन) मुंबई शहर व उपनगरात कमानीखालून जाणारी गटारे, बंद गटारे, ढापा गटारे, नाले गाळविरहीत करणे. रेल्वे व अशासकीय संस्था यांना अधिदानासह.	११.००	५.७४
		(तीन) गणपती विसर्जनाकरिता तलावातील गाळ काढणे	१.२०	०.४२
		(चार) कमानीखालून जाणारी गटारे, बंद (बॉक्स) गटारे, ढापा गटारे इ.गाळ विरहीत करण्याचा खर्च - मिठी नदी	२३६.००	२२१.९६

३.	**सन २०२२-२०२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती आणि साध्य केलेली फलश्रुती :**

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
१.	टी-११:-धारावी, जी/उत्तर विभागातील एम.जी.रोड व संत रोहिदास मार्गावर पिवळा बंगळा येथील नवीन पातमुखापर्यंत लोहयुक्त सिमेंट क्रॉक्रीट जल पेटीकेचे बांधकाम करणे. तसेच संत रोहिदास मार्गावर सिमेंट क्राँक्रीटच्या व एम.जी.रोड येथे डांबरीकरण करुन नविन रस्ता बांधणे.	जी/उत्तर विभागातील एम.जी.रोड व संत रोहिदास मार्गावर पिवळा बंगळा येथील या परिसरातील पावसाच्या पाण्याचा निचरा जलद गतीने होण्यास मदत झाली.
२.	सीटी-३८: एफ/उत्तर विभागातील दादर टीटी आणि मंचेरजी जोशी मार्ग येथील पर्जन्य जलवाहिन्यांची सुधारणा करणे.	एफ/उत्तर विभागातील दादर टीटी आणि मंचेरजी जोशी मार्गावरील पावसाच्या पाण्याचा निचरा जलद गतीने होण्यास मदत झाली.
३.	सीटी-४५: एफ/दक्षिण विभागातील मुंबई पोर्ट ट्रस्टच्या परिसरातील पर्जन्य जलवाहिन्यांच्या जाळ्यातील रेनॉल्ड कॉलनी येथे असलेल्या पाईप ड्रेनचे ४.५ मी × २.५ मी., ३ मी × १.८ मी आकाराच्या सलोह पेटिकेमध्ये आणि १२०० मी.मी. व्यासाच्या पाईप ड्रेनमध्ये वृध्दीकरण व त्यानुषंगाने येणा-या रस्त्यांची सुधारणा करणे.	एफ/दक्षिण विभागातील मुंबई पोर्ट ट्रस्टच्या परिसरातील रेनॉल्ड कॉलनी येथे पुर परिस्थिती काही प्रमाणात कमी झाल्याचे आढळून आले.
४.	सीटी-४६: एफ/दक्षिण विभागातील मुंबई पोर्ट ट्रस्टच्या परिसरातील पर्जन्य जलवाहिन्यांच्या जाळ्यातील कालटेक्स मार्ग येथे असलेल्या पाईप ड्रेनचे ३ मी × २ मी आकाराच्या सलोह पेटिकेमध्ये वृध्दीकरण व त्यानुषंगाने येणा-या रस्त्यांची सुधारणा करणे.	एफ/दक्षिण विभागातील मुंबई पोर्ट ट्रस्टच्या परिसरातील कालटेक्स मार्ग येथे पुर परिस्थिती काही प्रमाणात कमी झाल्याचे आढळून आले.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
५	पूर्व उपनगरे – 'एल' विभागातील कुर्ला रेल्वेला असलेल्या धोकादायक नाल्याचे विनोबा भावे नगर नाला ते ब्राम्हणवाडी रेल्वे कल्व्हर्टचे आवर्धन / पुनर्बांधकाम/सुधारणा करणेबाबत.	कुर्ला रेल्वे स्थानका जवळ असलेल्या नाल्याची पुनर्बांधकाम करण्यात आले त्यामुळे विनोबा भावे नगर ते ब्राम्हणवाडी परिसरातील पावसाच्या पाण्याचा निचरा जलद गतीने होण्यास मदत झाली.
६	पूर्व उपनगरे – 'टी' वार्ड मुलुंड पुर्व येथील पुर्व द्रुतगती मार्गाच्या निम्न प्रवाहाच्या म्हाडा कॉलनी, इम्पींग बाजुकडील सीमावर्ती नाल्याचे बांधकाम करणे.	मुलुंड पुर्व येथील म्हाडा कॉलनी इम्पींग बाजुकडील सीमावर्ती नाल्याचे पुनर्बांधकाम व सुधारणा केल्याने सदर परिसरातील पावसाच्या पाण्याचा निचरा होण्यास मदत झाली.
७	पूर्व उपनगरे – विक्रोळी (पूर्व) येथील १) उल्हासनगर नाला व बॉम्बे ऑक्सीजन नाल्याच्या निम्न प्रवाहाच्या बाजुकडील पुर्व द्रुतगती महामार्गाजवळ संरक्षक भिंतीचे बांधकाम. २) वीर सावरकर मार्ग व रेल्वे ट्रॅक जवळील युसीआर नाला व एपीआय नाल्याच्या संरक्षक भिंत अद्ययावत करुन सलोह बांधकाम करणे.	विक्रोळी (पूर्व) येथील उल्हासनगर नाला व बॉम्बे ऑक्सीजन नाल्याच्या निम्न प्रवाहाच्या बाजुकडील पुर्व द्रुतगती महामार्गाजवळ संरक्षक भिंतीचे बांधकाम करण्यात आले तसेच वीर सावरकर मार्ग व रेल्वे ट्रॅक जवळील युसीआर नाला व एपीआय नाल्याच्या संरक्षक भिंत अद्ययावत केल्याने तेथील सर्वसामान्य नागरिकांस दिलासा मिळाला.
८.	पूर्व उपनगरे - 'एन' विभागातील सोम्मया नाल्याचे विद्याविहार रेल्वे ट्रॅक ते तानसा पाईप लाईन पर्यंत संरक्षक भिंतीचे बांधकाम करणे.	'एन' विभागातील सोम्मया नाल्याचे विद्याविहार रेल्वे ट्रॅक ते तानसा पाईप लाईन पर्यंत संरक्षक भिंतीचे बांधकाम पूर्ण केल्याने तेथील सर्वसामान्य नागरिकांस दिलासा मिळाला.
९.	प.उ.-६८४ मध्यवर्ती यंत्रणांमार्फत आर/उत्तर प्रभागातील राजे शहाजी रोड येथे एम डब्ल्यु एच यांच्या शिफारशीनुसार बॉक्स ड्रेनचे बांधकाम करणेबाबत. (मॅनग्रोव्ह व अतिक्रमण भागावर)	आर/उत्तर विभागातील दहिसर (पुर्व) राजे शहाजी रोड येथे बॉक्स ड्रेनचे बांधकाम केल्यामुळे आजूबाजूच्या परिसरात पावसाच्या पाण्याचा निचरा जलद गतीने होण्यास मदत झाली.
१०.	प.उ.-६८५ 'के/पश्चिम' विभागातील मोगरा नाल्याचे (उर्वरित भाग) एस.व्ही.रोड कल्व्हर्टपासून विरा देसाई रोडपर्यंत ट्रेनिंग व रुंदीकरण करण्याबाबत.	के/पश्चिम विभागतील मोगरा नाल्याचे (उर्वरित भाग) एस.व्ही.रोड कल्व्हर्टपासून विरा देसाई रोडपर्यंत ट्रेनिंग व रुंदीकरण आजूबाजूच्या परिसरात पावसाच्या पाण्याचा निचरा जलद गतीने होण्यास मदत झाली.

४. सन २०२२-२३ व २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि सन २०२२-२३ चे प्रत्यक्ष आकडे:

(₹ कोटीत)

	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२३-२४
भांडवली अर्थसंकल्पीय तरतूद	१४८९.७९	१७५२.४४	२५७०.६५
महसुली अर्थसंकल्पीय तरतूद	५९२.९७	८७४.८१	६९५.५०
एकूण	२०८२.७६	२६२७.२५	३२६६.१५

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

कार्यानुरुप अहवाल २०२३-२४

रस्ते, वाहतूक व पूल खाते

१. **प्रस्तावना** :

रस्ते :

मुंबई महापालिका अधिनियम १८८८ अन्वये महापालिकेच्या हद्दीत सार्वजनिक वापरासाठी रस्ते बांधणे व ते सुस्थितीत ठेवणे, त्यात फेरफार व सुधारणा करणे हे महापालिकेचे अनिवार्य कर्तव्य आहे.

बृहन्मुंबईमध्ये शहर हद्दीत ५४०.५८ कि.मी., पश्चिम उपनगरात ९९९.४७ कि.मी. व पूर्व उपनगरात ५०९.९५ कि.मी. असे मिळून एकूण २०५० कि.मी. एवढ्या लांबीचे रस्ते आहेत. प्रवासासाठी उत्तम असलेल्या व बदलत्या हवामानाचा कोणताही परिणाम न होणारे रस्ते तयार करण्याच्या उद्देशाने सन १९८९ मध्ये रस्त्यांचे सिमेंट काँक्रिटीकरण करण्याचा कार्यक्रम सुरु करण्यात आला आणि आतापर्यंत टप्प्या टप्प्याने एकूण १२६६.०१ कि.मी लांबीचे रस्ते सिमेंट काँक्रिटचे करण्यात आले आहेत. शहराचे संख्यात्मक, राजकीय व आर्थिक महत्व लक्षात घेता रस्ते विषयक पायाभूत सुविधा आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या शाश्वत, टिकाऊ व पर्यावरण अनुकूल करणे आवश्यक आहे. त्यादृष्टीने खालील बाबींवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.

मुंबई शहराची भौगोलिक परिस्थिती, पडणारा तीव्र पाऊस तसेच सतत वाढणारी वाहतुकीची वर्दळ याने रस्त्यांची बिकट अवस्था होते. त्यामुळे आय.आय.टी. ने सुचविल्यानुसार जास्तीत जास्त रस्ते डांबरी रस्त्यांऐवजी सिमेंट काँक्रिट रोड मध्ये करण्याचे धोरण अवलंबिले आहे

सन २०२२-२३ मध्ये सुमारे १५९.६०५ कि.मी. रस्ते पूर्ण करण्यात आलेले आहे. (सिमेंट काँक्रिट १२३.१३ कि.मी. आणि डांबरीकरण ३६.४७५ कि.मी.) सन २०२२-२३ मध्ये शहर विभागातील एन. एस. पाटकर मार्ग, (डी विभाग) बी.जी. खेर मार्ग, पश्चिम उपनगरातील जयराज नगर, तसेच पूर्व उपनगरात एल.बी.एस.रोड, सायन स्टेशन, घाटकोपर मानखुर्द लिंक रोड, वालजी लदधा रोड, लेक रोड (काही भाग सी. सी. पॅसेज) यांचे सिमेंट काँक्रिटीकरण करण्यात आले.

सन २०२३-२४ मध्ये सुमारे २०८.७९६ कि.मी. सिमेंट काँक्रिट रस्त्यांची सुधारणा प्रस्तावित आहे. सन २०२३-२४ मध्ये शहर विभागातील एन. एस. पाटकर मार्ग, (डी विभाग) बी.जी. खेर मार्ग, पश्चिम उपनगरातील जयराज नगर, आणि पूर्व उपनगरात एल.बी.एस.मार्ग, सायन स्टेशन, घाटकोपर मानखुर्द लिंक रोड, वालजी लदधा रोड, लेक रोड (काही भाग सी. सी. पॅसेज) प्रस्तावित करण्यात आला आहेत.

- योग्य तंत्रज्ञानाचा वापर करून दर्जेदार गुणवत्तेचे आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे डांबरी व सिमेंट काँक्रिट रस्ते तयार करणे.
- पेव्हर ब्लॉक ऐवजी स्टेन्सिल काँक्रिट, मार्बल चिप्ससह सिमेंट काँक्रिट किंवा प्लेन सिमेंट काँक्रिट याचा वापर करून पदपथ सुधारित करण्यात येतील, प्रमाणित उत्तम संकल्प चित्रानुसार स्ट्रीट फर्निचर पुरविण्यात येईल.
- शहराच्या रस्त्यांच्या सौंदर्याच्या दृष्टीकोनातून सुधारणा करणे.
- वाहतूक पोलिसांच्या शिफारशीनुसार विविध चौकांमध्ये वाहतूक नियंत्रक बसविणे.
- बृहन्मुंबईतील शहर, पश्चिम उपनगरे व पूर्व उपनगरातील ३९५ पारंपारिक पध्दतीच्या वाहतूक नियंत्रकाचे तसेच १९५ लुकलुकणाऱ्या दिपस्तभांचे परिरक्षण करणे.
- मुंबई एरिया वाहतूक प्रकल्प अंतर्गत बृहन्मुंबईत बसविण्यात आलेल्या अत्याधुनिक २५८ वाहतूक नियंत्रकांचे तसेच या वाहतूक नियंत्रकांच्या देखरेखीसाठी असलेल्या वाहतूक पोलिस मुख्यालयातील आणि बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या वरळी येथील नियंत्रण कक्षाचे परिरक्षण करणे.
- बृहन्मुंबई शहर तसेच उपनगरातील प्रमुख रस्त्यांवर रस्ता नामफलक, चौक नामफलक, अनिवार्य फलक, दिशादर्शक फलक इत्यादी कामासाठी निविदा काढून कंत्राटदार नियुक्त केले आहेत.
- महानगरपालिकेच्या रस्त्यावर सध्या अस्तित्वात असलेल्या दिवाबत्तीच्या खांबावर पूर्वीचे सोडियम वेपर दिवे बदलून एल.ई.डी. दिवे बसविण्याचे काम मुंबई शहरात १००% पूर्ण केलेले आहे व उपनगरातील जवळजवळ ९०% काम पूर्ण झाले आहे. त्यामुळे विजेच्या बिलामध्ये फार बचत झालेली आहे.

<u>पूल</u> :

महानगरपालिकेच्या अखत्यारितील १४ पुलांचे निष्कासन करून पुनर्बांधणी करण्याचे काम, १३ पुलांच्या मोठया संरचनात्मक दुरुस्त्या आणि १६ पुलांच्या किरकोळ दुरुस्त्या करण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे. पूल विभागामध्ये खालील प्रमुख पूलांची कामे सुरू आहेत.

पूल विभागामध्ये खालील प्रमुख पूलांची कामे सुरु आहेत.

१. जी/दक्षिण विभागातील डॉ.ई.मोझेस रोडपासून डॉ.ऍनी बेझंट रोडपर्यंतच्या नेहरु विज्ञान केंद्राला लागून असलेल्या नाल्यावर पुलाचे आणि नेहरु तारांगण आणि नेहरु सेंटरला जोडणाऱ्या पेडेस्ट्रीयन अंडर पास (पीयूपी) चे बांधकाम.

२. जी/दक्षिण विभागातील केशवराव खाड्ये मार्ग येथील महालक्ष्मी स्थानकाजवळीक बांधकाम सुरु असलेल्या पूर्वेकडील केबल स्टेड रेल्वेवरील पुलाचा विस्तार हा एन.एम.जोशी मार्ग जंक्शन ते एस ब्रीज जंक्शन पर्यंत करणे तसेच पश्चिमेकडील बाजूस हाजीअली जंक्शन जवळील महालक्ष्मी रेसकोर्स वाहनतळामधुन एक मार्गिका (आर्म) बांधकाम सुरु असलेल्या केबल स्टेड पुलाला जोडणे संबंधीचे काम.

३. गोरेगाव-मुलुंड जोडरस्ता प्रकल्प अंतर्गत. १) रत्नागिरी हॉटेल चौक, गोरेगाव येथे प्रस्तावित सहा पदरी उड्डाणपुल. २) मुलुंड खिंडीपाडा येथे प्रस्तावित उच्चस्तरीय चक्रीय उन्नत मार्ग. ३) डॉ.हेगडेवार चौक, मुलुंड येथे सहा पदरी उड्डाणपुल याकरिता संरचनात्मक आराखड्यासह बांधकाम.

४. महालक्ष्मी रेल्वे स्थानकातील केशवराव खाड्ये मार्ग ते सातरस्ता जंक्शन यांना जोडणाऱ्या रेल्वे पुलाचे बांधकाम

५. गोखले पुलावर अस्तित्वात असलेल्या पोहोच मार्गाची पुनर्बांधणी (रेल्वे विभाग)

६. गोखले पुलावर अस्तित्वात असलेल्या पोहोच मार्गाची पुनर्बांधणी (महानगरपालिका विभाग)

७. माहिम कॉजवे येथील मिठी नदीवरील पुलाचे रुंदीकरण व पुनर्बांधणी करण्याचे काम

८. विद्याविहार रेल्वेस्थानक रेल्वे रुळावरील उड्डाणपुलाचे बांधकाम

९. विक्रोळी रेल्वेस्थानक रेल्वे रुळावरील उड्डाणपुलाचे बांधकाम

१०. पी/उत्तर विभागातील मालाड येथील लिंक रोडवरील मिठी चौकी जंक्शनवर उड्डाणपूल बांधणे.

११. के/पश्चिम विभागातील अंधेरी (पश्चिम) येथील जेव्हीपीडी जंक्शनवर जुहू – वर्सोवा रोडपासून सी.डी.बर्फीवाला रस्त्यापर्यंत उड्डाणपुलाचे बांधकाम करणेबाबत.

१२. के/पश्चिम आणि पी/दक्षिण विभागाच्या हद्दीतील ३६.६ मी. रुंदीच्या डी.पी.रस्त्यावर गोरेगाव खाडी ओलांडून भगतसिंग नगर येथे वाहतुकीसाठी पूल बांधणेबाबत.

१३. दहिसर (पश्चिम), लिंक रोड, बृहन्मुंबई महानगरपालिका हद्दी पासून 'भाईंदर (पश्चिम), (मीरा-भाईंदर महानगरपालिका हद्दीमध्ये) ४५ मीटर रुंद उन्नत मार्ग बांधणे (किनारी मार्ग शेवटचा टप्पा) कामाकरिता.

प्रगतीपथावर असणाऱ्या मोठया पुलांची कामे

१. मच्छीमार कॉलनी (सेनापती बापट मार्ग) ते पश्चिम द्रुतगती मार्गापर्यंत पूल बांधण्यासाठी EPC निविदा.

२. गोरेगाव मुलुंड लिंकला जोडणारा मुंबई किनारी प्रकल्प (वर्सोवा आंतरबदल ते दहिसर आंतरबदल) (पॅकेज ए, बी, सी, डी, ई आणि एफ)

३. पूर्व पश्चिम दळणवळण वाढविणाऱ्या खार भुयारी मार्ग व वांद्रे टर्मिनस जोडणाऱ्या उन्नत मार्गाचे बांधकाम

४. के/पश्चिम आणि पी/उत्तर विभागातील मढ - वर्सोवा खाडी पूल

५. पी/उत्तर विभागात लगून ते इन्फिनिटी मॉल जोडणारा पूल

२.	**खात्याची ठळक उद्दिष्टे व ती उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठीच्या उपाययोजना याचा गोषवारा :**

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्टे	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
१.	**सुयोग्य आखणी करुन आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करुन वाहतुकीचा दर्जा सुधारण्याकरिता आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे रस्ते तयार करणे.**	(एक) सिमेंट काँक्रीटचे रस्ते बांधणे.	✦९२१.०९	१३०९.२०
		(दोन) स्टॅण्डींग टेक्निकल ॲडव्हायझरी कमिटीच्या अहवालानुसार उच्च दर्जाचे नवीन डांबरी रस्ते बांधणे, विद्यमान रस्त्यांच्या दुरुस्त्या करणे.	५२७.३३	४५८.३५
२.	**वाहतूक व्यवस्थेची दर्जोन्नती आणि वाहतूक बेटांचा विकास करणे.**	(एक) बृहन्मुंबईतील ३० जोड रस्त्यांवर नवीन वाहतूक नियत्रकांचा पुरवठा उभारणी कार्यान्वित करणे	१.२९	०.५६
		(दोन) स्ट्रीट फर्निचर पुरविणे	७९.७८	५८.१९
३.	**मुंबईतील सर्व रस्त्यांवरील विद्यमान दिव्यांचे एलईडीमध्ये रुपांतर**	रस्त्यावरील परंपरागत दिव्यांचे एल.ई.डी.दिव्यांमध्ये रुपांतर करणे	५.००	---
४.	**पूलांचे संरचनात्मक परिक्षण आणि उपाययोजना**	शहर विभाग, पश्चिम उपनगरीय विभाग, पूर्व उपनगरीय विभागातील नदी आणि नाल्यांवरील पूल, रेल्वेवरील पूल, फ्लायओव्हर, पादचारी पूल, रेल्वे वरील पादचारी पूल, वाहनांचे पूल आणि वाहनांकरिता भुयारी मार्ग, पादचारी भूयारी मार्ग सरकते जिने यांचे नवीन बांधकाम/पाडणे आणि पुर्नबांधणी करणे/दुरुस्त्या/परिरक्षण	२८२५.६६	११४५.६७

✦ सुधारित अंदाज २०२२-२३ नुसार ₹१४००.८० कोटी

३. **सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती आणि साध्य केलेली फलश्रुती :**

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
१.	सुधारित संकल्पचित्रावर आधारित बांधण्यात आलेले दिर्घकाळ टिकतील असे डांबरी रस्ते बांधण्याचे काम हाती घेतले आहे. परिणामी भविष्यात रस्त्यांच्या देखभाल खर्चामध्ये लक्षणीय बचत होईल.	सन २०२२-२३ या आर्थिक वर्षात ३६.४७५ कि.मी. लांबीचे डांबरी रस्ते पूर्ण झाले असून उर्वरित काम प्रगतीपथावर आहे.
२.	बृहन्मुंबईची भौगोलिक परिस्थिती तसेच, दिर्घकाळ टिकणारे सिमेंट कॉंक्रिटचे रस्ते बांधण्याचे काम हाती घेतले आहे.	सन २०२२-२३ या आर्थिक वर्षात १२३.१३ कि.मी. लांबीचे सिमेंट कॉंक्रिट रस्ते पूर्ण झाले असून उर्वरित कामे प्रगतीपथावर आहे.
३.	अ) मुंबई क्षेत्र वाहतूक नियंत्रण (ए.टी.सी.) या आधुनिक वाहतूक सिग्नल पध्दतीच्या वापरामुळे वाहतूक नियंत्रित तसेच सुरळीत होण्यास मदत होईल.	मुंबई क्षेत्र वाहतूक नियंत्रण (ए.टी.सी.) या अत्याधुनिक यंत्रणेअंतर्गत बसविण्यात आलेल्या २५८ वाहतूक नियंत्रकांचे परिरक्षण तसेच ही वाहतूक यंत्रणा ज्या नियंत्रण कक्षांशी जोडली आहे त्या वाहतूक पोलीस मुख्यालय व इंजिनिअरींग हब नियंत्रण कक्षाचे परिरक्षण व्यवस्थितरित्या चालू आहे. त्यामुळे वाहतुकीचे व्यवस्थापन योग्यरित्या होण्यास मदत झाली.
	ब) वाहतुकीची कोंडी टाळण्यासाठी वाहतूक नियंत्रकांची उभारणी करणे.	नवीन वाहतूक नियंत्रकांची उभारणी केल्यामुळे वाहतुकीचे व्यवस्थापन सुरळीत होण्यास मदत झली.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
४.	संपूर्ण मुंबई शहरामध्ये एकूण ९१ सशुल्क वाहनतळे असून ती प्रमुख अभियंता (रस्ते व वाहतूक) या कार्यालयाच्या उप प्रमुख अभियंता (वाहतूक) व विभागीय कार्यालय यांच्या मार्फत कंत्राटदारांद्वारे चालविण्यात येतात त्या व्यतिरिक्त सार्वजनिक वाहनतळे, सुविधा वाहनतळे (Amenity Parking) व आरक्षित भूखंडांवरील वाहनतळे देण्याचे धोरण असून उपलब्धतेनुसार त्या त्या जागा वाहनतळांसाठी वापरण्यात येतील.	रस्त्यावरील एकूण ९१ सशुल्क वाहनतळांपैकी उप प्रमुख अभियंता (वाहतूक) खात्यातर्फे सध्या ६१ ठिकाणी सशुल्क वाहनतळांची निविदा प्रक्रिया पुर्ण झाली असून कंत्राटदार नियुक्त करुन संबंधित विभाग कार्यालयाच्या देखरेखी अंतर्गत सदर सशुल्क वाहनतळ चालविण्यात येत आहेत. मुंबईतील पार्किंग समस्येच्या अनुषंगाने वाहनतळ उभारण्यास शासनाच्या विकास नियंत्रण नियमावलीमध्ये फेरबदल करून दिनांक २०.१०.२००८ रोजीच्या अधिसुचनेअन्वये नवीन कलम ३३ (२४) अंतर्भूत केले आहे. सदर नवीन कलम ३३ (२४) नुसार खाजगी विकासकांनी त्यांच्या भूभागावर सार्वजनिक वाहनतळ विकसित करून दिल्यास अतिरिक्त चटई क्षेत्र अनुज्ञेय आहे. तसेच सार्वजनिक वाहनतळासाठी भूभागाची योग्यता ठरविण्यासाठी महानगरपालिका आयुक्तांच्या अध्यक्षतेखाली समिती गठित केली असून सदर समितीच्या शिफारशीनंतर सार्वजनिक वाहनतळ विकासास परवानगी देण्यात येते. विकास नियोजन नियमावली २०३४ अंतर्गत खाजगी वाहनतळे बनविण्याबाबत ३३ (१८) या कलमानुसार करण्यात येते. आजतागायत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने शहर विभागात ३७, पूर्व उपनगरात १७ व पश्चिम उपनगरात १३ असे एकूण ६७ वाहनतळांचे प्रस्ताव मंजूर केले आहेत. सदर प्रस्तावानुसार एकूण ४७७७७ इतकी पार्किंग उपलब्ध होणार आहेत. यापैकी आजमितीपर्यंत ३४ वाहनतळे महापालिकेच्या ताब्यात असून सदर वाहनतळांची एकूण पार्कींगची क्षमता २७५७८ इतकी असून ३४ ठिकाणी वाहनतळ कंत्राटदारांची नियुक्ती करुन नागरीकांना खुली करण्यात आलेली आहेत.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
५.	रस्त्यावरील दिशा व मार्गदर्शक फलक, रस्त्यांचे नामफलक बसविणे इत्यादी कामे पूर्ण करणे. सदर कामाच्या पूर्णत्वामुळे वाहतूक सुरळीत होण्यास मदत होईल.	रस्त्यावरील रस्ते नामफलक, चौक नामफलक, अनिवार्य फलक, सूचना फलक इत्यादी तसेच मोठया रस्त्यांवरील दिशादर्शक आणि मार्गदर्शक फलक लावणे इत्यादी कामे प्रगतीपथावर आहेत. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे मुंबईतील शहर, पश्चिम उपनगरे व पूर्व उपनगरांमध्ये वाहतूक फलक व अनुषंगिक कामांकरीता प्रत्येकी जवळपास ६० कोटी इतक्या रकमेचे द्विवर्षाकरीता कंत्राटदाराची नियुक्ती केली असून आधुनिक चिन्हांसह दर्जोन्नत वाहतूक फलक बसविण्यात येणार असून सदर कामे प्रगतीपथावर आहेत. काम सुरू असताना, वाहतूक पोलिसांच्या समन्वयाने वाहतूक सुरळीत होण्यास मदत केली जाते.
६.	१) आर/मध्य विभागात कोरा केंद्र, बोरीवली (पश्चिम) मुंबई येथील एस.व्ही.रोडवरील उड्डाणपूलाचे काम. २) अंधेरी येथील के/पूर्व विभागातील ना.सी.फडके मार्ग आणि तेली गल्ली जंक्शन येथे ग्रेड सेपरेटर (Grade Separator) बांधणे	एम/पूर्व विभागामध्ये घाटकोपर – मानखुर्द जोड रस्त्यावर शिवाजीनगर जंक्शन, बैंगनवाडी जंक्शन, देवनार डम्पिंग जंक्शनपर्यंतच्या विस्तारित उड्डाणपूलाचे प्रस्तावित बांधकाम, मुख्य उड्डाणपूलाच्या अबुटमेंट A-2 पासून ते मोहिते पाटीलनगर येथील भुयारी वाहतूक मार्गापर्यंत उड्डाणपूलामधील वाढीव बांधकाम.

४.	**सन २०२२-२३ व २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि सन २०२२-२३ चे प्रत्यक्ष आकडे:**

(₹ कोटीत)

	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२३-२४
भांडवली अर्थसंकल्पीय तरतूद			
१) रस्ते व वाहतूक प्रचालन	२१००.००	२१६०.०१	३१७६.२१
२) पूल	२८२६.६६	११४०.४८	३१७९.७१
(अ) एकूण भांडवली अर्थसंकल्पीय तरतूद	४९२६.६६	३३००.४९	६३५५.९२
महसुली अर्थसंकल्पीय तरतूद			
१) रस्ते व वाहतूक प्रचालन	६६९.२४	१४९५.५६	८०५.६५
२) पूल	२०.५६	४०.०९	१९.८१
(ब) एकूण महसुली अर्थसंकल्पीय तरतूद	६८९.८०	१५३५.६५	८२५.४६
एकूण अर्थसंकल्पीय तरतूद (अ + ब)	५६१६.४६	४८३६.१४	७१८१.३८

आरोग्य व वैद्यकीय सेवा

प्रस्तावना :

कोविड-१९ महामारीचा मुकाबला करण्यासाठी प्रगत तंत्रज्ञान हे एक प्रभावी साधन असल्याचे सिद्ध झाले आहे. त्यामुळे, याच दिशेने पुढे जात, रोग संनिरिक्षण उपक्रमांचे आधुनिकीकरण आणि संगणकीकरण केले जात आहे. त्यादृष्टीकोनातून, राज्य आणि केंद्र शासनाच्या समन्वयाने बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या कस्तुरबा रुग्णालयात मेट्रोपॉलिटीन सर्व्हिलन्स युनिटची स्थापना करण्यात येणार आहे.

उपनगरीय रुग्णालये

मुंबईतील बहुसंख्य लोकसंख्या शहराच्या उपनगरीय भागात राहते. या भागातील नागरीकांना विशेष आणि अतिविशेष आरोग्य सेवा पुरविण्याच्या दृष्टीने बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने उपनगरीय रुग्णालयांच्या बळकटीकरणाचा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. यासाठी, विविध उपनगरीय रुग्णालयांमध्ये एम.आर.आय. आणि सी.टी. स्कॅन सुविधा, डायलिसिस सेवा सुरु करण्यात आल्या आहेत. नागरीकांच्या गरजा लक्षात घेऊन व्ही.एन.देसाई रुग्णालय, सांताक्रूझ आणि माँ रुग्णालय, चेंबूर येथे अतिरिक्त डायलिसिस सुविधा प्रस्ताविण्यात आल्या आहेत. कूपर रुग्णालयामधील कॅथलॅब पूर्णपणे कार्यरत असून सोबतच कुर्ला येथील भाभा रुग्णालयामध्ये यावर्षी कॅथलॅबची सुविधा उभारण्याचे प्रस्ताविण्यात आले आहे. शताब्दी रुग्णालय, गोवंडी येथे नॅशनल प्लाझ्मा फ्रॅक्शनेशन केंद्र पुन्हा सुरु करण्याचे नियोजिले आहे. यासोबतच, उपनगरीय रुग्णालयांचे प्रचालन व देखभाल अधिक सक्षम करण्याकरीता विविध प्रवर्गातील अतिरिक्त कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती, हाऊसकिपिंग सेवांमध्ये सुधारणा, अतिदक्षता विभागात 'इंटेन्सिव्हिस्टची' सेवा, अत्याधुनिक तंत्रज्ञानयुक्त यंत्रे व संयंत्रेची खरेदी याबाबतची कार्यवाही सुरु करण्यात आली आहे.

जीनोम सिक्वेन्सिंग लॅब

नायर रुग्णालयातील 'माजी विद्यार्थ्यांच्या' मदतीने, कस्तुरबा रुग्णालयामध्ये एकावेळी सुमारे ३५० विषाणू नमुन्यांची तपासणी करण्याची क्षमता असलेली जीनोम सिक्वेन्सिंग प्रयोगशाळा स्थापन करण्यात आली आहे.

लसीकरण

अंथरुणाला खिळलेल्या नागरिकांसाठी कोविड लसीकरण करण्यासाठी प्रणाली अंमलात आणणारे मुंबई हे भारतातील पहिले शहर ठरले आहे. नोव्हेंबर २०२२ मध्ये, मुंबईत नुकत्याच झालेल्या गोवरच्या उद्रेकादरम्यान, ताप आणि पुरळ असलेल्या रुग्णांचा शोध घेण्यासाठी घरोघरी सर्वेक्षण करण्यात आले. सर्व संशयित रुग्णांना २४ तासांच्या अंतराने

'व्हिटॅमिन ए' चे दोन डोस देण्यात आले. तसेच, प्रादुर्भावग्रस्त भागात, उद्रेक प्रतिसाद लसीकरण (Outbreak Response Immunisation) केले जात आहे आणि शहरभर अतिरिक्त लसीकरण शिबिरांच्या माध्यमातून लसीकरण न झालेल्या मुलांचे लसीकरण करण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले जात आहेत.

असंसर्गजन्य रोग कक्ष

NFHS- 5 सर्वेक्षणानुसार, मुंबईत प्रत्येक ४ पैकी एका व्यक्तीला उच्च रक्तदाब (HT) आणि प्रत्येक ५ पैकी एका व्यक्तीला मधुमेह (DM) आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने अलिकडेच केलेल्या जागतिक आरोग्य संघटनेच्या 'स्टेप्स (STEPS) सर्वेक्षणानुसार' मुंबईतील ३४% लोकांमध्ये उच्च रक्तदाब तर १८% लोकांमध्ये मधुमेह आढळून आला आहे. उच्च रक्तदाब आणि मधुमेह असलेल्या रुग्णांना केवळ अकाली मृत्यूचाच धोका नसतो तर त्यांच्यात हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी रोग, पक्षाघात, मूत्रपिंडाचे आजार आणि डोळयांच्या समस्यांसारखी गुंतागुंत देखील उद्‌भवू शकते. त्यामुळे जीव रक्षणासाठी उच्च रक्तदाब आणि मधुमेहावर नियंत्रण ठेवणे महत्वाचे आहे. मान.मुख्यमंत्री, श्री.एकनाथ शिंदे आणि मान.उपमुख्यमंत्री, श्री.देवेंद्र फडणवीस यांच्या निर्देशांनुसार, उच्च रक्तदाब, मधुमेह आणि इतर असंसर्गजन्य रोगाच्या वाढत्या धोक्याला तोंड देण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने मुंबईकरांसाठी ''**आरोग्यम् कुटुंबम्**'' हा सर्वसमावेशक दक्षता कार्यक्रम नियोजित केलेला आहे. या कार्यक्रमांतर्गत वस्ती पातळीवर पूर्व तपासणी करणे, जागरुकता वाढवणे, निरोगी जीवनशैलीला चालना देणे, नवीन उपचार पध्दतींच्या धोरणांचा अवलंब करणे, रुग्ण केंद्रीत दक्षता आणि देखरेख प्रणाली इ. योजनांचा अवलंब करण्याचे प्रस्तावित आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने १६ रुग्णालयांमध्ये ''उच्च रक्तदाब आणि मधुमेह विशेष तपासणी केंद्र'' सुरु केली आहेत. त्याचा विस्तार सर्व रुग्णालयांमध्ये करण्यात येणार आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या प्राथमिक आरोग्य व्यवस्थेमार्फत आरोग्य स्वयंसेविका / आशा सेविका, झोपडपट्टी आणि तत्सम वस्तींमध्ये घरोघरी जाऊन ३० वर्षांवरील व्यक्तींची उच्च रक्तदाबासंबंधी तपासणी करतील. आठवडयातील एक दिवस (बुधवार) या तपासणी कार्यक्रमासाठी राखून ठेवण्यात येईल. उच्च रक्तदाबाच्या संभावित रुग्णांचा आरोग्य सेविका आणि आशा यांच्याद्वारे शोध घेऊन पुढील उपचारासाठी पाठपुरावा केला जाईल आणि सदर रुग्णाला जवळच्या ''हिंदुहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे – आपला दवाखाना'' येथे पाठविण्यात येईल. उच्च रक्तदाबाच्या अंदाजित रुग्णसंख्येपैकी ५०% रुग्णांना देखरेखीखाली आणणे आणि ५०% इतका पाठपुरावा व नियंत्रण दर गाठणे हे लक्ष्य आहे. रुग्णांकडून औषधोपचार पूर्ण करुन घेण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने नवीन उपचार पध्दती तयार केली असून निश्चित औषध संयोजन (Fixed Drug Combination) खरेदी केले आहे. तसेच, रुग्ण स्मरण प्रणाली (Patient Reminder System) विकसित केली जाईल व वॉर्ड वॉर रुमद्वारे समुपदेशन आणि पाठपुरावा केला जाईल. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने आरोग्य सेविका आणि आशा यांच्या वापरासाठी उच्च रक्तदाब उपकरणे व संच (Kit) देखील खरेदी केले आहेत. प्रत्येक आरोग्य सुविधा स्तरावर मधुमेहाची तपासणी आणि उपचार तसेच आहार समुपदेशन सुविधेची खात्री देण्यात येईल. ज्यामुळे अनियंत्रित मधुमेहामुळे होणारे आजार जसे की

त्वचेवर होणारे अल्सर (Ulcer), डोळयांच्या पडद्याचे आजार (Retinoplasty), मज्जातंतूचे आजार (Neuropathy), मूत्रपिंडाचे प्रदीर्घ आजार (Chronic Kidney Disease) यांसारख्या गुंतागुंतीच्या आजारांचे धोके कमी होऊन मृत्यूदर कमी होईल. मोठया प्रमाणात आढळणारे कर्करोग आणि मानसिक आरोग्य तपासणीचा कार्यक्रम टप्प्याटप्प्याने राबविण्यात येईल.

ओपीडी ऑन व्हील्स :

या उपक्रमाद्वारे जेष्ठ नागरिक, गर्भवती महिला, दिव्यांग यासारख्या व्यक्ती ज्यांना त्यांच्या घरातच आरोग्य सेवा आणि आरोग्य सल्ला देणे आवश्यक आहे, अशा नागरिकांपर्यंत पोहोचणे हे आमचे ध्येय आहे. हे फिरते दवाखाने साधन सामुग्री बरोबरच, प्रशिक्षित वैद्यकीय कर्मचारी यासह सुसज्ज आणि प्राथमिक आरोग्य सेवांच्या आवश्यकतेनुसार परिपूर्ण असतील. शहर, पूर्व आणि पश्चिम उपनगरांसाठी प्रत्येकी एक मोबाईल व्हॅन उपलब्ध करुन देण्याचा आमचा मानस आहे.

जेष्ठ नागरिकांच्या आरोग्य विषयक आवश्यक तपासण्या घरातच करण्यासाठी युनानी, आयुर्वेद, यासारख्या इतर औषधोपचार पध्दतीचा वापर करण्याकरिता धोरण तयार करण्याबाबत प्रयत्न करीत आहोत.

प्रोटॉन थेरपी (Proton Therapy):

कर्करोगावरील उपलब्ध अद्ययावत उपचार प्रणालीपैकी एक प्रोटॉन थेरपी या सुविधेची उभारणी टाटा कर्करोग रुग्णालय यांच्या सहकार्याने मुंबईमध्ये उभारण्याचा बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचा प्रयत्न आहे.

शिव योग केंद्र

मधुमेह, उच्च रक्तदाब आणि इतर हृदयविकारांसारख्या जीवनशैली निगडीत आजारांवर प्रतिबंध आणि नियंत्रणासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने शहरातील २४ प्रभागांमध्ये १३५ शिव योग केंद्रांची स्थापना केली आहे, ज्याद्वारे दररोज सरासरी ६,००० नागरिक प्रशिक्षित योग शिक्षकांकडून मोफत योग सत्राचा लाभ घेतात. सन २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजामध्ये महसूली खर्चाकरिता ₹५ कोटी इतकी तरतूद प्रस्ताविण्यात आली आहे.

वैद्यकीय महाविद्यालयांचे सुयश:

टि.एन. वैद्यकीय महाविद्यालय आणि बा.य.ल. नायर रुग्णालय यांना कोविड-१९ महामारी दरम्यान उत्कृष्ट कामगिरी केल्याबद्दल इंडिया टुडे समूहाकडून प्रतिष्ठित ''हेल्थगिरी'' पुरस्कार प्रदान करण्यात आला आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्वोत्कृष्ट वैद्यकीय महाविद्यालय म्हणून सेठ गो.सु.वैद्यकिय महाविद्यालयास राष्ट्रीय स्तरावर ७ वा क्रमांक प्राप्त झाला आहे. नायर दंत महाविद्यालयास सार्वजनिक क्षेत्रातील भारतातील सर्वोत्कृष्ट दंत महाविद्यालय म्हणून आउटलुक-आयकेअर रँकिंग (Outlook- Icare Ranking) २०२१ मध्ये ३रा क्रमांक प्राप्त झाला आहे. अखिल भारतीय क्रमवारीत सुधारणा करण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिका सर्व वैद्यकीय आणि दंत महाविद्यालयांमध्ये संशोधन उपक्रमांना चालना देत आहे.

२. खात्याची ठळक उद्दिष्ट्ये व ती उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठीच्या उपाययोजना याचा गोषवारा :

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
१.	**महानगरपालिकेच्या आरोग्यविषयक पायाभूत सुविधांचे बळकटीकरण**			
	(अ) प्राथमिक आरोग्य सेवा	(एक) सार्वजनिक आरोग्य संस्था, दवाखाने यांची दर्जोन्नती आणि प्रादेशिक आरोग्य केंद्रांचे बांधकाम	१८.००	८.८८
		(दोन) महापालिका प्रसुतिगृहांची दर्जोन्नती	⅄ १३.००	१७.४२
		(तीन) विविध उपनगरीय रुग्णालये/विशेष रुग्णालये/ मोठी रुग्णालये/वैद्यकीय महाविद्यालये आणि आरोग्य खात्याच्या संरचनात्मक दुरुस्त्या	३.००	१.४०

⅄ सुधारित अंदाज २०२२-२३ नुसार ₹२५.०० कोटी

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
	(ब) <u>माध्यमिक आरोग्य सेवा</u>	**(एक) उपनगरीय रुग्णालयांची दर्जोन्नती**		
		- के.बी. भाभा रुग्णालय वांद्रे रुग्णालयाचे विस्तारीकरण	१३०.००	४०.०१
		- आर/उत्तर विभागातील भगवती रुग्णालय कॉम्प्लेक्स फेज-दोन बोरिवली (प) चे पुनर्विकास करणे	२००.००	७५.६१
		- एम.टी.अगरवाल महानगरपालिका दवाखाना टी विभाग मुलुंड (प.) चे विस्तारीकरण करणे	२५०.००	९१.३९
		- राजवाडी रुग्णालय येथील जुन्या व नवीन इमारतीच्या विस्तृत अंतर्गत दुरुस्त्या, महिला ऑर्थो व सर्जिकल कक्ष तसेच निवासी वैद्यकीय अधिकारी वसाहतीच्या दुरुस्त्या आणि नुतनीकरणासाठी तरतूद आणि तळमजला आणि ४ मजली नवीन इमारतीच्या दुरुस्त्या	⅄७.००	११.५१
		- विक्रोळी येथील क्रांतिवीर महात्मा ज्योतिबा फुले रुग्णालयाचा पुनर्विकास	१०.००	---
		- गोरेगांव येथील सिध्दार्थ रुग्णालयाच्या पुनर्विकासाकरीत	२५.००	---
		- कांदिवली (पश्चिम), येथील शताब्दी रुग्णालय कांदिवली (पश्चिम) चे प्रस्तावित बांधकाम	४०.००	१७.०४
		- गोवंडी येथील शताब्दी रुग्णालयाचा पुनर्विकास	१५०.००	७८.६२

⅄ सुधारित अंदाज २०२२-२३ नुसार ₹१३.०० कोटी

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
	क) उच्चतम दर्जाच्या स्तरावरील आरोग्य सेवा	**रा. ए. स्मा. रुग्णालय** :		
		- यंत्रे व संयंत्रे	५७.००	३१.०२
		- डिजीटल रेडिओलॉजी इक्वीपमेंट	३.००	०.८३
		- निविदा मागवून के.ई.एम.रुग्णालयातील मुख्य स्थापत्य दुरुस्त्यांची कामे करणे	★१९.६१	२१.५८
		लो. टि. म. स. रुग्णालय :		
		- यंत्रे व संयंत्रे	४८.००	२२.१३
		- मल्टीडिटेक्टर सी.टी.स्कॅन	⅄५.००	१०.८२
		- सायन रुग्णालयाच्या इमारतींची पुनर्बांधणी	१५०.००	२५.५१
		नायर रुग्णालय :		
		- यंत्रे व संयंत्रांची खरेदी	४९.७५	११.२८
		- मल्टीडिटेक्टर सी.टी.स्कॅन	♦६.००	१०.६६
		- निविदा मागवून नायर रुग्णालयातील मुख्य स्थापत्य दुरुस्त्यांची कामे करणे	४.६०	९.३१
२.	**स्मशानभूमींचा विकास आणि दर्जोन्नती**	- स्मशानभूमीचा विकास / सुधारणा	७९.३०	२७.९५
३.	**महानगरपालिकेच्या वैद्यकीय शिक्षण संस्थांच्या विस्तार आणि दर्जोन्नती**	- नायर दंत महाविद्यालयाचा विस्तार करणे	६२.९५	१५.७५
		- डॉ.आर.एन.कूपर महानगरपालिका सर्वसाधारण रुग्णालय येथे वैद्यकीय महाविद्यालय नवीन इमारत बांधणे	११६.००	५७.०३

⅄ सुधारित अंदाज २०२२-२३ नुसार ₹२४.८२ कोटी

✦ सुधारित अंदाज २०२२-२३ नुसार ₹१२.५० कोटी

♦ सुधारित अंदाज २०२२-२३ नुसार ₹१२.०० कोटी

३. सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती आणि साध्य केलेली फलश्रुती :

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
१.	प्राथमिक आरोग्य सेवा बळकटीकरण	प्राथमिक आरोग्य सेवा बळकटीकरणाच्या दिशेने एक पाऊल म्हणून ''हिंदुहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे - आपला दवाखाना'' हा Flagship Programme बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने सुरु केला आहे, जेणेकरुन नागरिकांना सर्वसमावेशक प्राथमिक आरोग्य सेवा त्यांच्या सोयीच्या ठिकाणी आणि वेळेत मिळू शकतील. सध्या, ''हिंदुहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे - आपला दवाखाना'' हा कार्यक्रम ३२ विद्यमान दवाखाने, १६ पोर्टा केबीन, १ तयार बांधकाम आणि १५ पॉलीक्लिनीक व डायग्नॉस्टिक केंद्रांच्या माध्यमातून संपूर्ण शहरात कार्यरत आहे. या दवाखान्यांमधील आरोग्य सेवेच्या वेळा अशाप्रकारे वाढविण्यात आल्या आहेत, जेणेकरुन नागरिक सकाळी ७ ते रात्री १० या वेळेत आरोग्य सेवांचा लाभ घेऊ शकतील यासोबतच, १५ पॉलीक्लिनीक व डायग्नॉस्टिक केंद्रांमध्ये कंत्राटी सल्लागारांद्वारे कान-नाक-घसा, नेत्ररोग, स्त्रीरोग, त्वचा, दंत, सामान्य औषध आणि फिजिओथेरपी यासारख्या विशेषज्ञ वैद्यकीय सेवा आणि उपचार विनामूल्य देण्यात येतात. यामध्ये मोफत रक्त चाचण्या, प्रयोगशाळा चाचण्या आणि आवश्यकतेनुसार औषधांचाही समावेश असून त्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या अनुदानित दरानुसार एक्स-रे, सोनोग्राफी, मॅमोग्राफी, ई.सी.जी., सि.टी.स्कॅन आणि एम.आर.आय. इत्यादी सेवा प्रदान करण्यासाठी डायग्नॉस्टिक सेंटर्सचे पॅनेल तयार करण्यात आले आहे.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
		आतापर्यंत, २,५४,९८४ नागरिकांनी तेथील विविध सुविधा / उपचारांचा लाभ घेतला आहे. तसेच, ३१ मार्च २०२३ पर्यंत १८ अतिरिक्त पॉलीक्लिनीक व डायग्नॉस्टिक सेंटर्स आणि १३१ ''हिंदूहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे - आपला दवाखाना'' सुरु करण्याचे नियोजिले आहे.
२.	उपनगरीय रुग्णालयांच्या बळकटीकरणाचा कार्यक्रम	मुंबईतील बहुसंख्य लोकसंख्या शहराच्या उपनगरीय भागात राहते. या भागातील नागरीकांना विशेष आणि अतिविशेष आरोग्य सेवा पुरविण्याच्या दृष्टीने बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने उपनगरीय रुग्णालयांच्या बळकटीकरणाचा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. मुलुंड येथील श्रीमती एम.टी.अगरवाल रुग्णालय आणि बोरिवली येथील भगवती रुग्णालयाच्या पुनर्विकासाचे बांधकाम प्रगतीपथावर असून ते ऑक्टोबर २०२३ पर्यंत पूर्ण होईल. गोवंडी येथील शताब्दी रुग्णालयाच्या नवीन इमारतीचे बांधकाम ऑक्टोबर २०२३ अखेर पर्यंत पूर्ण होईल. वांद्रे येथील भाभा रुग्णालयाच्या विस्तारीकरण प्रकल्पाचे बांधकाम सुरु असून ते मार्च २०२४ पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे. राजावाडी रुग्णालयातील निवासी वैद्यकीय अधिकाऱ्यांच्या निवासस्थान इमारतीचा ताबा रुग्णालय प्रशासनाकडे देण्यात आला असून आवश्यक त्या फर्निचर खरेदीसाठी निविदा प्रक्रिया सुरु आहे. तसेच, या रुग्णालयात आपत्कालीन विभागासाठी स्वतंत्र इमारत प्रस्तावित आहे. गोरेगांव येथील सिध्दार्थ रुग्णालयाच्या पुनर्विकासाकरीता निविदा प्रक्रिया पूर्ण झाली आहे. पर्यावरण कक्षाकडून ना-हरकत प्राप्त झाल्यानंतर कार्यादेश देण्यात येईल. विक्रोळी येथील क्रांतिवीर महात्मा ज्योतिबा फुले रुग्णालयाचा पुनर्विकास करण्यात येणार आहे.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
		५०० खाटांच्या नवीन प्रस्तावित रुग्णालयाचा आराखडा म्हाडा प्राधिकरणाकडे सादर करण्यात आला असून मान्यता प्रतिक्षाधीन आहे. उपनगरीय रुग्णालयांच्या पुनर्विकासाच्या कामांमुळे मुंबईतील उपनगरात राहणाऱ्या एक कोटीहून अधिक लोकसंख्येला थेट फायदा होईल. उपनगरातील नागरिकांना ज्यासाठी सध्या शहर परिसरातील प्रमुख रुग्णालयांत जावे लागत आहे त्या सुपर स्पेशालिटी सेवेचा लाभ त्यांच्या निवासस्थानाजवळ मिळेल. उपनगरीय रुग्णालयांच्या पुनर्विकासामुळे प्रमुख रुग्णालयांवरील रुग्णसेवेचा भार निश्चितपणे कमी होईल ज्यामुळे तेथील वैद्यकीय संशोधन आणि शैक्षणिक उपक्रम यात गुणात्मक वाढ होईल.
३.	उच्चतम दर्जाच्या स्तरावरील आरोग्य सेवा	सर्व प्रमुख रुग्णालयांमधील यंत्रसामुग्री दर्जोन्नत करण्याचे प्रस्ताविली आहे. के.ई.एम., लो.टि.म.स., नायर व एम.डब्ल्यू देसाई रुग्णालयात मोठया प्रमाणात मुख्य संरचनात्मक दुरुस्तीची कामे सुरू झालेली आहेत. विविध ठिकाणची २५ टक्के व ७५ टक्के कामे पूर्ण झालेली आहेत. केईएम, नायर व कूपर रुग्णालयासाठी नविन डीएसए (डिजीटल सबस्ट्रॅक्शन एंजियोग्राफी) मशिन खरेदी करण्यासाठीची निविदा प्रक्रिया अंतिम टप्प्यात आहे. केईएम, सायन व कूपर रुग्णालयामध्ये कॅथ-लॅब उभारणी करण्यात येत आहे. सायन रुगणालयात, दर्जेदार पुनर्विकासाची योजना मंजूर करण्यात आली आहे.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
		सर्व प्रमुख रुग्णालयांसाठी 'स्टेट ऑफ दि आर्ट' अशा शस्त्रक्रियागार (Operation Theatre), रा.ए.स्मा. रुग्णालयासाठी व बा.य.ल. नायर रुग्णालयासाठी १.५ टेस्ला एम.आर.आय.मशिन, नायर दंत रुग्णालयासाठी नवीन कोन बीम सी.टी. स्कॅन (सी.बी.सी.टी.) मशीन, नायर रुग्णालयासाठी एस.पी.ई.सी.टी. गॅमा कॅमेरा आणि रुग्णालयात मॉडयुलर ऑपरेशन थिएटर उपलब्ध करुन देण्याचा उपक्रम सुरु केला आहे. ९ नविन मॉडयुलर ऑपरेशन थिएटर्स कार्यान्वित करण्यात आली आहेत. यामुळे संसर्गविरहित शल्यचिकित्सा प्रत्यारोपण व अतिविशेषोपचार सेवा पुरविण्यास मदत होईल. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या रुग्णालयांतील जैव वैद्यकीय उपकरणांचे मॅपिंग करण्याचे काम पूर्ण झाले आहे. रुग्णालयातील सदर यंत्रणा जास्तीत जास्त काळ कार्यान्वित राहण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या परिरक्षणासाठी कंत्राटदाराची नेमणूक करण्यात येईल. नागरीकांना परवडणाऱ्या दरांमध्ये अत्याधुनिक चाचण्या उपलब्ध करुन देण्याकरीता के.ई.एम., नायर व सायन रुग्णालयात एक सी.टी.स्कॅन मशीन खरेदी करण्याची निविदा प्रक्रिया सुरु करण्यात आली असून त्याबरोबरच, के.ई.एम., नायर व सायन रुग्णालयात प्रत्येकी एक ३-टेस्ला एम.आर.आय. मशिन उभारण्यात येणार आहे या नवीन सुविधांमुळे, मोठया रुग्णालयांमधील उच्चस्तरीय निदान सुविधांचा केवळ प्रतिक्षा कालावधीच कमी होईल असे नाही तर सुविधांच्या परवडणाऱ्या दरांमुळे नागरिकांच्या खिशातून होणारा खर्चही लक्षणीयरित्या कमी होईल.नायर रुग्णालय येथे लिनिअर एक्सिलरेटर व PET स्कॅनच्या उभारणीसाठी एल आकाराच्या इमारतीचे बांधकाम अलिकडेच सुरु करण्यात आले आहे.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
४.	स्मशानभूमींचा विकास आणि दर्जोन्नती	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमार्फत मुंबईत ७२ हिंदू, ७५ मुस्लिम, ४९ खिश्चन व ७ इतर स्मशानभूमींचे परिरक्षण करण्यात येते. १२ पारंपारिक हिंदू स्मशानभूमींचे PNG स्मशानभूमीत रुपांतर करण्याचे काम पूर्ण झाले आहे. तसेच पर्यावरणीय प्रदुषण कमी करण्याच्या दृष्टीने 'ब्रिकेट' चा पुरवठा करण्यात येईल.

४. सन २०२२-२३ व २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि सन २०२२-२३ चे प्रत्यक्ष आकडे:

(₹ कोटीत)

	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२३-२४
भांडवली अर्थसंकल्पीय तरतूद	४२७३.१९	८९६.७८	१६८०.१९
महसुली अर्थसंकल्पीय तरतूद	२५१०.५६	४०४२.५४	४६२९.१९
एकूण	६७८३.७५	४९३९.३२	६३०९.३८

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

कार्यानुरुप अहवाल २०२३-२४

शिक्षण खाते

१. **प्रस्तावना** :

मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८ च्या कलम ६१ (क्यू) अन्वये प्राथमिक शिक्षण देणे हे महानगरपालिकेचे अनिवार्य कर्तव्य आहे. सदरची जबाबदारी महानगरपालिकेचे शिक्षण खाते पार पाडीत आहे. मुंबई महानगरपालिकेच्या मराठी, हिंदी, उर्दू, गुजराती, इंग्रजी, तेलगू, तामिळ व कन्नड अशा आठ माध्यमाच्या ९६५ प्राथमिक शाळेतून शिक्षण दिले जात आहे. तसेच सीबीएसई मंडळाच्या ११ व आयसीएसई, आयजीएसई व आयबी मंडळाची प्रत्येकी १ अशा १४ शाळा सुरू आहेत व २४९ माध्यमिक शाळांमधून मोफत शिक्षण दिले जात आहे.

महानगरपालिकेतर्फे विशेष मुलांसाठी १८ विशेष शाळा सुरु आहेत. महानगरपालिकेतर्फे २ अध्यापक विद्यालये व ३ ज्यूनियर कॉलेज देखील चालविली जात आहेत. प्राथमिक शिक्षणाचा मोठया प्रमाणात प्रसार करण्याच्या उद्दिष्टाने खाजगी संस्थांना प्राथमिक शिक्षण उपलब्ध करुन देण्यासाठी मोठया प्रमाणात उद्युक्त करण्यात येते. या कार्यक्रमांतर्गत, बृहन्मुंबई महागरपालिका अनुदान शाळा संहितेतील तरतुदीचे पालन करणा-या शाळांना सदर अनुदान सहाय्यसंहितेच्या अटी व शर्तीनुसार, अनुदानास पात्र ठरणा-या शाळांना महापालिकेतर्फे अनुदान सहाय्य देण्यात येते. या खाजगी शाळांच्या कामकाजांचे पर्यवेक्षण करणे इ. कामे महानगरपालिकेतर्फे करण्यात येतात. या अनुदानित खाजगी प्राथमिक शाळेतील कर्मचा-यांना संगणकीय प्रणालीद्वारे मासिक वेतन देण्याची व्यवस्था महानगरपालिके द्वारे करण्यात आलेली आहे.

महानगरपालिकेमार्फत विद्यार्थ्यांना शिक्षणासोबतच संगीत, चित्रकला, हस्तकला तसेच शारीरिक शिक्षणही दिले जाते. मुंबई महानगरपालिकेतर्फे विद्यार्थ्यांसाठी पार पाडण्यात येणा-या उपक्रमांचा थोडक्यात आढावा खालीलप्रमाणे आहे.

मोफत पाठयपुस्तके :

मुंबई महापालिकेच्या इयत्ता १ ली ते ८ वीतील तसेच खाजगी अनुदानित शाळांमधील इयत्ता १ ली ते ४ थी पर्यंतच्या सर्व विद्यार्थ्यांना सर्व शिक्षा अभियान या प्रकल्पाच्या माध्यमातून मोफत पाठयपुस्तके पुरविण्यात येतात.

शालेय वस्तूंचा मोफत पुरवठा :

बृहन्मुंबई महानगर पालिकेच्या शाळांतून प्रवेश घेणारे बहुसंख्य विद्यार्थी हे आर्थिक दृष्टया दुर्बल समाजघटकातून आलेले असतात. अशा परिस्थितीत मनपाच्या शालेय विद्यार्थ्यांच्या पालकांवर शालोपयोगी वस्तू खरेदीचा आर्थिक बोजा पडू नये म्हणून सन २००७-०८ पासून मोफत शालोपयोगी वस्तुंचे वितरण करण्यात येते.

सद्यस्थितीत २०२३-२४ करिता बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळेतील विद्यार्थांना शालोपयोगी वस्तु गणवेश, वह्या, बुट व मोजे, पावसाळी सँडल, रेनकोट/छत्री, स्कूल किट (पाण्याची बाटली, जेवणाचा डबा व शाळेची बॅग), कॅनव्हास शूज व स्पोर्टस युनिफॉर्म इत्यादी साहित्याची खरेदी करुन विद्यार्थांना वाटप करणेबाबत व त्याचप्रमाणे, बालवाडी वर्गांना प्रथमच लेखन-वाचन साहित्य पुरविण्यात आलेले आहे. तसेच नव्याने सुरू करण्यात आलेल्या अन्य मंडळाच्या शालेय विद्यार्थांना देखील मोफत शालेपयोगी वस्तूंचा पुरवठा करण्यात आलेला आहे.

महापालिका शालेय विद्यार्थ्यांना मोफत बस प्रवास :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रातील नागरिक हे विविध प्रांतिय तसेच बहुभाषिक असल्यामुळे सर्व बालकांसाठी त्यांच्या मातृभाषेची शाळा वेळेत उपलब्ध होण्याच्या उद्देशाने गणवेषधारी इ. १ ली ते १० वी च्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्या निवासस्थानापासून ते शाळेपर्यंत ये-जा करण्यासाठी त्रास होऊ नये, त्यांना वेळेत शाळेमध्ये येता यावे यासाठी ज्या भागांमध्ये बस सेवा उपलब्ध नाही अशा ठिकाणी बस सेवा उपलब्ध करुन देण्याच्या उद्देशाने बेस्ट बस मोफत प्रवास (झिरो तिकीट) योजना सन २०१७-१८ पासून सुरु करण्यात आली आहे. प्रतिवर्षी अंदाजे २३,००० विद्यार्थी या योजनेचा लाभ घेत आहेत. तसेच बेस्ट विभागामार्फत नव्याने अद्ययावत करण्यात आलेल्या चलो स्मार्ट कार्ड चे वितरण करण्यात आलेले आहे.

टॅब :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील इ.१० वीच्या विद्यार्थांना सन २०२२-२३ या शैक्षणिक वर्षात अत्याधुनिक अशा सोयी-सुविधायुक्त इंटरनेट वायफाय, अभ्यासक्रमाचे सॉफ्टवेअर व अधिक काळ चालणा-या बॅटरीसह १९,४०१ टॅब पुरविणयात आले आहेत. मराठी, हिंदी, उर्दू व इंग्रजी या चार माध्यमांतील विद्यार्थी त्याचा लाभ घेत आहेत. यामुळे अध्ययन – अध्यापनामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग होत आहे.

विद्यार्थ्यांना क्रिडा गणवेश :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळेतील विद्यार्थ्यांचा कल क्रीडा क्षेत्राकडे होणे, क्रीडा क्षेत्रात भरीव कामगिरी होणे, क्रीडा कौशल्य वाढणे तसेच शारीरिक शिक्षणाच्या तासिकांमध्ये कुठल्याही प्रकारचा खेळ खेळताना सर्व शारीरिक हालचाली मुक्तपणे करता येऊन विद्यार्थ्यांना क्रीडा गणवेशात सहज खेळता येणे, शालेय वातावरणात क्रीडा गणवेशातील व्यक्तीमत्व व शिस्त वृद्धिंगत होण्यात भर पडेल, या सर्व दृष्टीने मुंबई महानगरपालिकेच्या प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळेतील सुमारे २,६४,४३९ विद्यार्थ्यांना आठवड्यातील शनिवारी त्या दिवसाच्या तासिकेसाठी लाल, निळा, पिवळा व हिरवा अशा रंगातील क्रीडा गणवेश देण्यात आलेले आहेत.

महापालिका शालेय इमारतींची दुरस्ती, दर्जोन्नती, पुनर्बांधणी :

महानगरपालिकेच्या स्वत: च्या मालकीच्या एकूण ४७९ शालेय इमारती आहेत.

दुरुस्ती व दर्जोन्नती : सन २०२२-२३ वर्षातील मोठया दुरुस्तीची व दर्जोन्नतीची २९ कामे व सन २०२३-२४ या वर्षामध्ये दि. ३०.११.२०२३ पर्यंत ठेकेदारांना कार्यादेश देण्यात आलेली दुरुस्तीची व दर्जोन्नतीची

१२ कामे अशी एकूण ४१ कामे प्रगतीपथावर होती. त्यापैकी मार्च २०२४ पर्यंत एकूण २० कामे पूर्ण करण्यात येणार आहेत आणि २१ कामे पुढील आर्थिक वर्षात पूर्ण करण्यात येतील.

पुनर्बांधणी व नवीन बांधकामे: सन २०२२-२३ वर्षातील पुनर्बांधणी व नवीन बांधकामाची १४ कामे व सन २०२३-२४ वर्षामध्ये दि. ३०.११.२०२३ पर्यंत ठेकेदाराना कार्यदेश देण्यात आलेली पुनर्बांधणी व नवीन बांधकामाकारिता ०१ कामे अशी एकूण १५ कामे प्रगतीपथावर होती. त्यापैकी मार्च २०२४ पर्यंत एकूण ११ कामे पूर्ण करण्यात येणार आहेत आणि ०४ कामे पुढील आर्थिक वर्षात पूर्ण करण्यात येतील.

अशाप्रकारे मार्च २०२४ पर्यंत दुरूस्ती व दर्जोन्नती पुनर्बांधणी व नवीन बांधणीची एकूण ३१ कामे पूर्ण करण्यात येणार असून उर्वरित २५ कामे त्यापुढील वर्षामाध्ये पूर्ण करण्यात येणार आहेत.

परिमंडळनिहाय ठेकेदार (Zonal Contractor):- परिमंडळ निहाय ठेकेदारांची (Zonal Contractor) महानगरपालिका शालेय इमारतींच्या किरकोळ व तात्काळ स्वरुपाची दुरुस्तीची काामे करण्यासाठी सन २०२२-२३ व २०२३-२४ या दोन वर्षाकारिता ठेकेदारांची नियुक्ती करण्यात आलेली असून सन २०२४-२५ व २०२५-२६ या दोन वर्षाकारिता ठेकेदारांची नियुक्ती निविदा प्रक्रिया राबवून करण्यात येणार आहे.

डिजिटल क्लासरुम :

मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळांमधील एकूण ७,९३४ वर्गखोल्यांपैकी मागील वर्षापर्यंत एकूण २,५१४ वर्गखोल्या डिजीटल करण्यात आलेल्या आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये आणखी १,३०० वर्गखोल्यांमध्ये "LED Interactive Pannel" द्वारे डिजीटल वर्ग उभारण्यासाठीचे काम सुरु आहे. अशा प्रकारे २५१४ वर्गखोल्या डिजीटल क्लासरुम होणार असून उर्वरित ५,४२० वर्गखोल्या टप्प्या टप्प्याने डिजीटल करण्यात येणार आहेत.

सन २०२२-२३ मध्ये "LED Interactive Pannel द्वारे इयत्ता १ ली ते इयत्ता १०वी च्या महाराट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे यांच्या सर्व विषयाचा अभ्यासक्रम ऑडिओ व व्हिडिओ आणि E-Content स्वरुपात उपलब्ध करुन दिला जाणार आहे. त्याचप्रमाणे LED Interactive Pannel मध्ये विद्यार्थांच्या फेस बायोमॅट्रीक उपस्थितीसाठी वेब कॅमेराची व्यवस्था करण्यात आलेली आहे.

कॉम्प्युटर लॅब (संगणक प्रयोग शाळा) :

मुंबई महानगरपालिकेच्या शिक्षण विभागातील २२४ (प्राथमिक १९३ व माध्यमिक ३१) संगणक प्रयोगशाळांचे अद्यावतीकरण करणे व ५० संगणक प्रयोगशाळांमध्ये (प्राथमिक ४१ व माध्यमिक ९) अतिरिक्त संगणक संचाची खरेदी करण्याची निविदा प्रक्रिया पूर्ण झालेली आहे. त्यापैकी सन २०२३-२४ मध्ये ११२ संगणक प्रयोगशाळांचे अद्यावतीकरण तसेच ३८ संगणक संचाची खरेदी करण्यात येणार आहे.

अद्यावतीकरणामध्ये संगणकाचे रॅम क्षमता वाढविण्यात येणार असून MS Office, Learning Management System, Remote Management System, Coding Software व संगणक आणि माहिती तंत्रज्ञान विषयाच्या अभ्यासक्रमासाठी सॉफ्टवेअर तसेच भौतिक सुविधांसाठी फर्निचर, इलेक्ट्रीक साहित्य यासारख्या सुविधा उपलब्ध करुन दिल्या जाणार आहेत.

टॉय लायब्ररी व नविन बालवाडी वर्गाची निर्मिती :

बृहन्मुंबई महानगरपलिकेच्या वतीने महानगरपालिका शाळांच्या वर्गखोल्यांमध्ये सन २०२३-२४ मध्ये विविध भाषिक ९०० बालवाड्या अशासकीय संस्थांच्या सहकार्याने चालवण्यात येत आहेत. सदर विविध भाषिक बालवाड्यांमध्ये विद्यार्थांना टॉय लायब्ररीमध्ये ५२ प्रकारची मनोरंजनात्मक खेळणी पुरविण्यात आलेली आहेत. तसेच, वय वर्ष ३ ते ६ वयोटातील मुलांना आकर्षित करण्यासाठी झाडे, प्राणी, पक्षी, अक्षर व अंक ओळख इ. चित्रांद्वारे बालवाडी शाळांच्या भिंती बोलक्या करण्यात आल्या आहेत. ७५६ बालवाडी वर्गात खेळणी पुरवण्यात आली आहेत. १४४ वर्गाना खेळणी पुरवण्याची कार्यवाही करण्यात येईल.

वार्षिक शैक्षणिक सहल :

शैक्षणिक वर्ष सन २०२२-२३ मध्ये इयत्ता ४ थी च्या २८,९७३ विद्यार्थांकारिता नॅशनल पार्क येथे व इयत्ता ७ वी च्या २६,८६० विद्यार्थाकरिता किट्झानिया येथे अशा एकूण ५५,८३३ विद्यार्थ्यांकरिता सहलीचे आयोजन करण्यात आले.

बेटी बचाओ बेटी पढाओ :

बेटी बचाव बेटी पढाओ उपक्रमांतर्गत मुलींचा आत्मविश्वास वाढविणे, शैक्षणिक मूल्यसंवर्धनाचा विकास करणे, तारक कौशल्य व कृतीशील जीवनशैली जोपासणे, पालकांचा समाजाचा मुलींच्या बाबतीत दृष्टीकोन बदलण्याकरिता कार्यक्रमांचे आयोजन करणे, शिक्षण प्रवाहात मुलींना आणणे व दर्जेदार शिक्षण देणे ही उद्दिष्टे आहेत. त्याकरिता जनजागृती मेळावे, जिवनोपयोगी व्यवसाय प्रशिक्षण, व्यक्तीमत्व विकास शिबिर, माता- पालक संघाच्या बैठका, कर्तृत्ववान स्त्रियांचा माहितीपट दाखविणे इ. कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते.

शालेय अल्पोपहार योजना :

केंद्रशासन पुरस्कृत शालेय पोषण आहार योजनेचे नव्याने नामकरण झालेली **'प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण योजना'** अंतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिका परिक्षेत्रातील महानगरपालिका व खाजगी अनुदानीत प्राथमिक/माध्यमिक शाळांतील इ.१ ली ते इ.८ वी च्या अंदाजीत ५.७० लक्ष विद्यार्थांना मध्यान भोजन दिले जाते.

सन २०२२-२३ या शैक्षणिक वर्षात १६० महिला संस्थांद्वारे बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रामधील महानगरपालिकेच्या व खाजगी अनुदानीत शाळांमधील इ. १ ली ते ५ वी च्या ३१२५६६ व इ. ६ वी ते ८ वी च्या २४९०२९ विद्यार्थांना शिजवलेल्या आहाराचे वितरण करण्यात आले.

वितरण करण्याच्या आहाराचा मेनू शिक्षणाधिकारी कार्यालयाच्या पीएम पोषण विभागाद्वारे निश्चित केला जातो. मेनू व्यतिरिक्त अतिरिक्त पूरक अन्नपदार्थ जसे की केळी किंवा ऋतूनुसार उपलब्ध फळे, खजूर, लाडू, इत्यादी पोषक पदार्थ विद्यार्थांना आठवड्यातून एकदा दिले जातात.

प्रतिदिन प्रतिविद्यार्थी इ. १ ली ते ५ वी साठी ४०० ग्रॅम ते ४५० ग्रॅम वजनाचा व इ. ६ वी ते ८ वी साठी ७०० ग्रॅम ते ७५० ग्रॅम वजनाचा शिजवलेला आहाराचा पुरवठा महिला संस्थांकडून शाळा स्तरावार केला जातो.

याकरिता माहिला संस्थाना इ. १ ली ते ५ वी साठी रु.५.४५ प्रति लाभार्थी व इ.६ वी ते ८ वी साठी रु. ८.१७ प्रति लाभार्थी इतके अनुदान दिले जाते.

व्हर्च्युअल क्लासरुम (VTC) :

सद्यस्थितीत मराठी, हिंदी, उर्दू व इंग्रजी या ०४ माध्यमाच्या एकूण ४८० शाळांमध्ये (३६० प्राथमिक व १२० माध्यमिक) व्हीटीसी ऑनलाईन शिक्षण सुरू करण्यात आले आहे.

सद्यस्थितीत, महानगरपालिका शाळांमध्ये उपलब्ध असलेल्या १,३०० इंटरॲक्टीव्ह डिजीटल पॅनेलपैकी ३०० पॅनेल व्हीटीसीशी जोडले गेले असून त्या माध्यमातून निवडक शिक्षक अध्यापनाचे कार्य करीत आहेत.

शैक्षणिक उपक्रम :

प्राथमिक शिक्षणाशिवाय महानगरपालिका सामान्यत: महापालिकेच्या शाळांतील गरीब कुटुंबातून येणा-या विद्यार्थ्यांना बालवीर, वीरबाला, सांस्कृतिक उपक्रम, संगीत, कला अशा शालेय उपक्रमांचे शिक्षण देते. याचबरोबर व्यवसायिक शिक्षणाची ओळख करुन दिली जाते.ज्यायोगे वेगवेगळया सांस्कृतिक क्षेत्रातील माहिती मिळून, मुलांना भारताचे उत्तम भावी नागरिक घडविण्याकरिता संधी उपलब्ध होऊ शकते.

शालेय आरोग्य कार्यक्रम :

शालेय आरोग्य विभागाच्या वैद्यकीय पथकांतर्फे मुंबई महानगरपालिका शाळांतील विद्यार्थ्यांची मोफत वैद्यकीय तपासणी केली जाते. यामध्ये जन्मत: व्यंग, पोषणमूल्यांची कमतरता, शारीरिक व मानसिक विकासात्मक विलंब, इ. आजारांची तपासणी केली जाते. विद्यार्थांना असणा-या संशयीत आजारानुसार महानगरपालिका दवाखाना/रुग्नालये येथे संदर्भित करुन त्यांच्यावर मोफत उपचाार केले जातात. त्याचप्रमाणे, शिक्षक, विद्यार्थी व पालकांना विविध आजार व स्वास्थाविषयी माहिती देण्यात येते.

विद्यार्थांच्या नियमित वैद्यकीय तपासणी अंतर्गत सन २०२२-२०२३ मध्ये इ. १ ली ते इ.१० वीच्या विद्यार्थांचे तपासणीचे काम सुरु आहे. जून २०२२ ते नोव्हेंबर २०२२ पर्यंत ५३,६४८ विद्यार्थांची वैद्यकीय तपासणी करण्यात आली. त्यापैकी ७,४१७ विद्यार्थांनी रुग्णालयात जाऊन उपचार घेतले. विद्यार्थांची नेत्रचिकित्सा करुन चष्माचा नंबर असलेल्यांना मोफत चष्मे देण्यात आले आहेत.

बालकोत्सव :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका शिक्षण विभागातून प्रतिवर्षी बालकोत्सव साजरा करण्यात येतो. बालकोत्सव या उपक्रमामुळे विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक, शारीरिक व मानसिक विकास होण्यास मदत होते. या कार्यक्रमांतर्गत नाटयस्पर्धा, लोकनृत्य व सांस्कृतिक स्पर्धांचे आयोजन करण्यात येते. विद्यार्थांना आपल्या नृत्य संगीत व अभिनय गुणांचा अविष्कार दाखविण्याची उत्तम संधी उपलब्ध करुन देण्यात येते व संपूर्ण महानगरपालिकेतून जवळपास २०५२० विद्यार्थी सहभागी होणारी ही महत्वपूर्ण स्पर्धा आहे. ही स्पर्धा विभागस्तर, मनपास्तरावर आयोजित करण्यात येते. बालकोत्सव स्पर्धेअंतर्गत तीन प्रकारच्या स्पर्धा आयोजित केल्या जातात. ज्यामध्ये नाट्य स्पर्धा, सांस्कृतिक स्पर्धा कार्यक्रम स्पर्धा विभागस्तरावर घेण्यात येते. लोकनृत्य स्पर्धा विभागस्तरावर तसेच त्या नंतर मनपाच्या आठ विभागातून प्रथम क्रमांक प्राप्त झालेल्या लोकनृत्याची अंतिम फेरी प्रशस्त सभागृहामध्ये स्पर्धेसाठी सादर करण्यात येऊन त्यामधून अंतिम विजेत्यांचा निवड करण्यात येते. प्रथम तीन

विजेत्या लोकनृत्यास ट्राफी, प्रशस्तीपत्र व रोख स्वरुपात बक्षिस तसेच सहभागी झालेल्या सर्व विद्यार्थ्यांना प्रशस्तीपत्र देण्यात येतात.

महापौर पुरस्कार :

विद्यादानाचे पवित्र कार्य करणा-या शिक्षकांना प्रोत्साहित करावे, त्यांना प्रेरणा व स्फूर्ती मिळावी व त्यातून त्यांनी उद्याचे भावी नागरिक घडविताना तन, मन, धनाने कार्य करावे याकरिता बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या प्राथमिक, माध्यमिक, विशेष शाळा तसेच खाजगी अनुदानीत शाळांतील ५० मुख्याध्यापक, प्रशिक्षकांना भारताचे भुतपूर्व राष्ट्रपती डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या जयंतीदिनी दि. ०५ सप्टेंबर रोजी मान. महापौरांच्या हस्ते आदर्श शिक्षक पुरस्कार देऊन गौरविण्यात येते.

स्काऊट गाईड :

शैक्षणिक वर्ष सन २०२३-२४ मध्ये स्काऊट – गाईडच्या चळवळीमध्ये २८,८९७ विद्यार्थी व १२०० शिक्षकांची नोंद झाली आहे.

सन २०२३-२४ Urban Vegetable Farming अंतर्गत किचन गाईड हा प्रकल्प राबविण्यात येत आहे. वाढते प्रदुषण व ग्लोबींग वार्मींगला आळा घालण्याकरिता पृथ्वीवर जास्तीत जास्त हिरवळ निर्माण होणे आवश्य आहे. शहरी भागात त्याची कार्यवाही करण्याबाबत स्काऊट –गाईड विद्यार्थांना शिक्षण देणे हा सदर उपक्रमाचा मुख्य हेतू आहे.

शिवाजी पार्क, दादर येथे झालेल्या जानेवारी २०२३ च्या शासकीय संचलनामध्ये बृहन्मुंबई महानगरपालिका स्काऊट – गाईड विभागातील गाईड्सच्या पथकाने सलग तिस-यांदा पारितोषिक पटकावले आहे (द्वितीय क्रमांक). या यशामुळे महानगरपालिकेच्या शिरपेचात मानाचा तुरा रोवला गेला ही बृहन्मुंबई महानगरपालिका शिक्षण विभागासाठी अभिमानाची बाब आहे.

हज यात्रा सेवाकार्य, माऊंट मेरी सेवाकार्य, अनंत चतुर्दशी सेवाकार्य, महालक्ष्मी सेवाकार्य या उपक्रमांतर्गत स्काऊट – गाईड विद्यार्थ्यांनी पाणी वाटप, स्वच्छता मोहिम व प्रथमोपचार यांसारख्या कार्यक्रमांत सहभाग नोंदविला.

बृहन्मुंबई महानगरपालिका व शासानाच्या संयुक्तिक कार्यक्रमात उदा.मेरी माटी मेरा देश, वन्य जीव सप्ताह या कार्यक्रमांत देखील स्काऊट – गाईड विद्यार्थ्यांनी सक्रीय सहभाग नोंदवला.

१ ऑक्टोबर २०२३ रोजी स्काऊट – गाईड विभागाने स्वच्छता मोहिमेत देखील सक्रीय सहभाग घेत स्वच्छता करण्याबरोबर जनजागृती देखील केली.

बृहन्मुंबई महानगरपालिका सर्व भाषिक शाळांमध्ये स्काऊट – गाईड विद्यार्थ्यांची नोंदणी वाढवण्याकरिता तसेच राज्य पुरस्कार विद्यार्थी संख्या वाढविण्याच्या दृष्टीने दि.२३.०८.२०२३ ते दि.२९.०८.२०२३ या कालावधीत शिक्षकांकरिता प्राथमिक व प्रगत प्रशिक्षण आयोजित करण्यात आले होते. त्यामध्ये एकूण १०४ शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यात आले.

रस्ता सुरक्षा दल (आरएसपी):

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध माध्यमांच्या प्राथमिक शाळांमध्ये आर.एस.पी.ची २५८ पथके कार्यरत असून या पथकात सुमारे १०३२० विद्यार्थी तसेच माध्यमिक शाळांमध्ये आर.एस.पी.ची ३१ पथके कार्यरत असून १२४० विद्यार्थी, असे एकूण ११५६० विद्यार्थी सक्रीय आहेत. या विद्यार्थ्यांकरिता आर.एस.पी. निवासी शिबिर आयोजित करुन, मुंबई वाहतूक नियंत्रण कक्षातून पोलिस अधिकारी व तज्ञ व्यक्तींकडून त्यांना रस्ता सुरक्षेचे नियम, ट्राफीक सिग्नल

(Traafic Signal) संबंधी परिपूर्ण माहिती दिली जाते. मुंबई शहर वाहतूक नियंत्रण कक्षाकडून आर.एस.पी. पथकात सामील असलेल्या प्रत्येक विद्यार्थास प्रमाणपत्र देण्यात येते.

दिव्यांग विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती योजना :

इयत्ता १ ली ते इयत्ता १० वी मधील सर्व दिव्यांग विद्यार्थी जे प्रथम व व्दितीय सत्र परीक्षेत 'ब' किंवा त्यापेक्षा वरील श्रेणी प्राप्त करतील अशा विद्यार्थ्यांना रु. १,०००/- ते रु. २,०००/- पर्यंत वार्षिक शिष्यवृत्ती दिली जाते. सन २०२१-२२ या शैक्षणिक वर्षाच्या शिष्यवृत्ती योजनेचा लाभ हा सन २०२२-२३ या वर्षात २,६८७ विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती योजनेचा लाभ देण्याची कार्यवाही पूर्ण झाली आहे.

दिव्यांग विद्यार्थी व पालक उपस्थिती भत्ता योजना :

विशेष शाळांमधील व समावेशित शिक्षणांतर्गत शिकणाऱ्या सर्व माध्यमांतील इयत्ता १ ली ते इयत्ता १० वी मधील सर्व दिव्यांग विद्यार्थ्यांकरीता प्रतिविद्यार्थी रु.१० + रु.१० पालकांसाठी उपस्थिती भत्ता दिला जातो. एकूण ८०% पेक्षा जास्त उपस्थिती असणा-या दिव्यांग विद्यार्थ्यांना अधिक रु. २००/- प्रोत्साहन भत्ता दिला जात आहे.

सन २०२२-२३ या शैक्षणिक वर्षाकरीता एकूण ३७५७ दिव्यांग विद्यार्थांना प्रतिदिन रु.२०/- प्रमाणे उपस्थिती भत्ता देण्याची कार्यवााही सुरू आहे.

सन २०२३-२४ मध्ये सदर योजना सुरु राहणार आहे.

माध्यमिक शिक्षण विभाग :

स्थानिक लोकांच्या मागणीनुसार १९६५ -६६ मध्ये महानगरपालिकेने प्रथमत: १७ माध्यमिक शाळा सुरु केल्या, ही संख्या आता ४९ शाळा इतकी झाली आहे. या ४९ शाळा अनुदानित माध्यमिक शाळा असून शासनाकडून अनुदान प्राप्त होते. तसेच १४० विना अनुदानित माध्यमिक शाळा आणि ६० इंग्रजी माध्यमाच्या **MPS** माध्यमिक शाळा विना अनुदानित तत्वावर सुरु आहेत. विना अनुदानित माध्यमिक शाळांना शासनाकडून कोणतेही अनुदान प्राप्त होत नाही. महाराष्ट्र शासन महानगरपालिकेला माध्यमिक शाळांसाठी मान्यता देते व केवळ अनुदानित माध्यमिक शाळांना अनुदान देते. माध्यमिक शाळा संहितेतील तरतूदींनुसार माध्यमिक शाळांचा प्रशासकीय कारभार महानगरपालिका आयुक्तांच्या निर्देशानुसार शिक्षणाधिकारी पाहतात.

वाचनालये :

'रुम टू रिड इंडिया' या सेवाभावी संस्थेच्या सहकार्याने महापालिकेने मराठी, हिंदी, उर्दू आणि इंग्रजी या विविध माध्यमांच्या १९० शाळांमध्ये वाचनालये सुरु केली आहेत. ही योजना प्रभावी ठरल्याने त्याच धर्तीवर महापालिकेच्या २७८ शाळासंकुलांमध्ये महानगरपालिकेने स्वखर्चाने वाचनालये स्थापन करुन कार्यान्वित करण्यात आलेली आहेत. या वाचनालयाचा वापर शाळासंकुलातील सर्व माध्यमाचे विद्यार्थी करीत आहेत.

ई वाचनालय :

बृहन्मंबई महानगरपालिकेच्या २५ माध्यमिक शाळांमध्ये इंटरनेटच्या सुविधेसह ४ संगणक संच ई-वाचनालया करिता उपलब्ध करण्यात आले आहेत. शिक्षकांना त्याचा लॉगिन, पासवर्ड उपलब्ध करुन देण्यात आले असून त्यामार्फत

इयत्ता ५ वी ते इयत्ता १० वी पर्यंतच्या विद्यार्थांना एकाच क्लिकवर माध्यम व विषय निहाय अभ्यासक्रमांची ८०० संदर्भ पुस्तके मराठी/हिंदी/उर्दू व इंग्रजी या माध्यमात मोफत उपलब्ध करून देण्यात आली आहेत.

सन २०२३-२४ मध्ये महानगरपालिकेच्या आणखी ५० प्राथमिक शाळांमध्ये प्रायोगिक तत्वावर ई वाचनालये सुरु करण्याची प्रक्रिया चालू आहे.

अध्यापक महाविद्यालयांची सुविधा :

शालेय विद्यार्थ्यांच्या शिक्षण व शिक्षणोत्तर विकासासाठी प्रशिक्षित आणि कार्यतत्पर शिक्षक आवश्यक असतात आणि त्याकरिता महानगरपालिका दोन उर्दू अध्यापक महाविद्यालये चालविते. एक महाविद्यालय फक्त महिला उमेदवारांसाठी असून दुसरे महाविद्यालय महिला पुरुष उमेदवारांसाठी आहे.

माध्यमिक अनुदान :

सर्व महानगरपालिका माध्यमिक शाळा या उपशिक्षणाधिकारी, माध्यमिक शाळा यांच्या अधिपत्याखाली शासनाच्या नियमानुसार तसेच माध्यमिक शाळा संहितेनुसार चालविल्या जातात. महाराष्ट्र शासनाकडून ४९ माध्यमिक शाळांसाठी अनुज्ञेय खर्चाच्या १०० टक्के अनुदान प्राप्त होते.

माध्यमिक शालांत परिक्षा निकाल :

बृहन्मंबई महानगरपालिकेच्या अनुदानित व विनाअनुदानित माध्यमिक शाळांमधून मार्च २०२३ मध्ये घेण्यात आलेल्या माध्यमिक शालांत परीक्षेकरीता बसलेल्या १७१४० विद्यार्थ्यांपैकी १४५२९ विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले आहेत. मुंबई महानगरपालिकेचा एकूण निकाल ८४.७७% लागला आहे. महानगरपालिकेच्या ४१ शाळांचा निकाल १००% लागला आहे.

गुंदवली MPS विनाअनुदानित माध्यमिक शाळेतील कु.शुभम अवधेश सिंग या विद्यार्थ्यांने ९५.२०% गुण मिळवून प्रथम क्रमांक पटकवला आहे. मार्च २०२३ च्या माध्यमिक परीक्षेमध्ये महानगरपालिकेच्या माध्यमिक शाळांतील एकूण ५९ विद्यार्थांनी ९०% व त्याहून अधिक गुण प्राप्त केले आहेत.

हिंदूहृदयसम्राट मान.बाळासाहेब ठाकरे चित्रकला स्पर्धा :

जागतिक किर्तीचे व्यंगचित्रकार हिंदूहृदयसम्राट शिवसेनाप्रमुख मान.बाळासाहेब ठाकरे यांच्या जयंती निमित्त प्रतिवर्षाप्रमाणे आयोजित करण्यात येणारी बालचित्रकला स्पर्धा या वर्षी दिनांक ०८ जानेवारी २०२३ रोजी घेण्यात आली.

बृहन्मुंबई महानगरपालिका हद्दीमधील इयत्ता १ ली ते १० वीच्या एकूण ७७४५३ विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला. सदर स्पर्धा महानगरपालिकेच्या ४५ उद्यांनामध्ये आयोजित करण्यात आली. विजेत्या स्पर्धकांना प्रतिवर्षीप्रमाणे रोख रक्कम व सन्मानचिन्ह देऊन गौरविण्यात आले. त्यासोबत सहभागी विद्यार्थ्यांना मान.महापौर, मुंबई यांच्या डिजीटल स्वाक्षरीची प्रमाणपत्रे देखील देण्यात आली.

२.	**खात्याची ठळक उद्दिष्टे व ती उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठीच्या उपाययोजना याचा गोषवारा :**

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्टे	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
१.	**महापालिकेच्या शाळांमधील शैक्षणिक गुणवत्ता / दर्जा सुधारणे**	महानगरपालिका शाळांचा शैक्षणिक दर्जा, गुणवत्ता वाढ उंचावण्याच्या दृष्टीने खालील उपक्रम हाती घेतलेले आहेत. **(एक) डिजिटल शाळा तयार करणे-** मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळांमधील एकूण ७,९३४ वर्गखोल्यांपैकी मागील वर्षांपर्यंत एकूण २,५१४ वर्गखोल्या डिजिटल करण्यात आलेल्या आहेत. उर्वरीत ५,४२० वर्गखोल्यांपैकी सन २०२३-२४ मध्ये १,३०० वर्गखोल्या LED Interactive Panel द्वारे डिजिटल करण्यात येतील. **(दोन) शाळांच्या शैक्षणिक गुणवत्ता वाढीसाठी उपक्रमांची प्रभावी अंमलबजावणी-** प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र अंतर्गत शैक्षणिक गुणवत्ता पूर्ण सक्षमीकरणासाठी खालील कार्यक्रम करण्यात येणार आहेत. **अ)** प्रगत शाळा घोषित करणे- प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र अंतर्गत ठरविलेल्या २५ निकषांनुसार शाळांचे A, B, C, D असे वर्गीकरण करण्यात येणार असून निरिक्षक (शाळा) व प्रशासकीय अधिकारी (शाळा) हे B, C, D या वर्गातील शाळांना A वर्गीकरणामध्ये आणून त्यांचा स्तर उंचाविण्यासाठी कार्यवाही करणार आहेत. **ब)** अतिरिक्त १०० शाळांमध्ये सेमी इंग्रजी माध्यम उपलब्ध करुन देणे. **क)** ट्युटोरियल कक्ष- इयत्ता ९ वीच्या विद्यार्थ्यांकरिता इंग्रजी, गणित, विज्ञान विषयांच्या ट्युटोरियलची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.	१९२.४८	११५.८९

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
		ड) मनपाच्या प्रत्येक शाळेत बालवाडी वर्ग उपलब्ध असण्याच्या दृष्टीने चार माध्यमांच्या बालवाड्या संबंधित माध्यमांच्या प्राथमिक शाळांना जोडण्यात आलेल्या आहेत. तसेच सन २०२३-२४ मध्ये अन्य मंडळाच्या शाळांमधील विद्यार्थांना नर्सरी वर्गात ऑनलाईन प्रक्रियेद्वारे प्रवेश देण्यात आले आहेत. **(तीन) सॅनेटरी नॅपकीन वेंडींग मशिन्स आणि बर्निंग मशिन्स-** महानगरपालिका शालेय इमारतींमध्ये मुलींसाठी सॅनेटरी नॅपकीन, वेडिंग आणि बर्निंग मशिन्स ची सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात आली आहे. **(चार) शिष्यवृत्तीसाठी परिक्षा व स्पर्धांचे आयोजन -** इयत्ता ३री, ४थी, ६वी, ७वी, ८वी च्या विद्यार्थ्यांमध्ये बौद्धिक क्षमता, निरिक्षण क्षमता, संशोधन वृत्ती, विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती परिक्षेत सुयश प्राप्त व्हावे या दृष्टीने विद्यार्थ्यांना प्रज्ञाशोध परिक्षा, गणित ऑलिम्पियाड परिक्षा, विज्ञान ऑलिम्पियाड परिक्षेस बसविण्यात येते. **(पाच)** शाळांमध्ये केंद्रीय ध्वनीक्षेपण यंत्र उभारणे. **(सहा)** ७७ "मुंबई पब्लिक स्कूल" सुरू आहेत. तसेच ११ सीबीएसई, आयसीएसई, आयजीएसई व आयबी मंडळाची प्रत्येकी १ अशा एकूण १४ शाळा सुरु आहेत. **(सात)** महानगरपालिका शाळांमधील व्यापक स्वरूपातील देखभाल व सुरक्षितता सेवांचे बळकटीकरण करणे.		

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
		आठ) महानगरपालिका शाळांमध्ये प्रयोग शाळा, भाषा विकास वर्ग, क्रिडा, आरोग्य इत्यादीसारख्या सुविधांचे बळकटीकरण करणे. **(नऊ)** बालकोत्सव, मेळावे, शिबीरे, प्रदर्शन, स्पर्धा, शैक्षणिक सहली व क्रीडा कार्यक्रम यांचे आयोजन. **(दहा)** महानगरपालिका शिक्षकांना प्रशिक्षण. **(अकरा)** पालक-शिक्षक सभेचे आयोजन. **(बारा)** मनपाच्या १२० माध्यमिक शाळा व ३६० प्राथमिक शाळांमध्ये (अशाप्रकारे ४८०) हा प्रकल्प चार स्टुडीओद्वारे व्हर्च्युअल क्लासरुम हा उपक्रम राबविण्यात आला आहे. **(तेरा)** विद्यालंकार आणि आयडीएल या शैक्षणिक संस्था यांच्या संयुक्त सहभागाने महापालिका विदयार्थ्यांच्या उच्च शिक्षणासाठी ३ कनिष्ठ विज्ञान महाविदयालये सुरू आहेत. या महाविदयालयातून मनपा विद्यार्थ्यांना विनाशुल्क शिक्षण देण्यात येते. **(चौदा)** बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळांमध्ये विद्यार्थांना सर्वोत्तम व सर्वांगीण शिक्षण देण्याकरिता महाराष्ट्र बोर्ड सह सीबीएसई, आयसीएसई या बोर्डाचे शिक्षण देण्यात येत आहे. केंब्रिज विदयापीठाशी संलग्नित आय.जी.सी.एस.ई (Iternational General Certificate of Secondary Education) अभ्यासक्रम जगातील शिक्षणाचे दर्जेदार माध्यम असून सदर बोर्डाचा अभ्यासक्रम सुरु केल्याने मुंबईतील विद्यार्थांना शिक्षणाचा उत्तम पर्याय उपलब्ध होईल.		

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
		तसेच आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे शिक्षण महानगरपालिकेमार्फत विद्यार्थांना देण्याकरिता आय.बी. (International Baccalaureate) या अग्रगण्य आंतरराष्ट्रीय शिक्षण पध्दतीचा अवलंब करण्यात येणार आहे. यामुळे, विद्यार्थांना स्पर्धात्मक युगात चांगले करियर घडविण्यास मदत होईल. सन २०२३-२४ या शैक्षणिक वर्षापासून केंब्रिज विद्यापिठाशी संलग्नित आय.जी.सी.एस.ई (Internatonal General Certificate of Secondary Education) व आय. बी. (International Baccalaureate) बोर्डाची प्रत्येकी एक शाळा सुरु करण्यात येणार आहे. **पंधरा)** माध्यमिक शालांत परिक्षेत उत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थ्यांसाठी आर्थिक सहाय्य : महानगरपालिका माध्यमिक शाळांमधून शिक्षण घेणारे विद्यार्थी आर्थिक दुर्बल घटकातील असल्यामुळे गुणवत्ता असूनही महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी त्यांना वंचित रहावे लागते. विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक दर्जा सुधारावा, त्यांच्यात गुणवत्ता वाढ व्हावी तसेच शैक्षणिक स्पर्धेत टिकून रहावे यासाठी गुणवंत विद्यार्थ्यांना सक्षम करण्यासाठी शासन स्तरावर शालांत परिक्षोत्तर शिष्यवृत्ती योजना तसेच आर्थिक सहाय्य देण्याबातच्या विविध योजना कार्यान्वित आहेत. त्या आधारे महानगरपालिका माध्यमिक शालांत परीक्षेत उत्तीर्ण होऊन प्रथम येणाऱ्या २५ विद्यार्थ्यांकरीता पदवीपर्यंतच्या शिक्षणासाठी आर्थिक सहाय्य देण्यात येते. मार्च २०२० ते मार्च २०२२ पर्यंत एकूण ७४ विद्यार्थांनी याचा लाभ घेतलेला आहे.		

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
२.	**महानगरपालिका शाळांमधील विद्यार्थ्यांसाठी कल्याणकारी योजना राबविणे**	**(एक)** इयत्ता १० वीच्या माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांना टॅबचा पुरवठा करण्यात आलेला आहे. **(दोन)** महानगरपालिकेच्या शाळेतील विद्यार्थ्यांची क्रीडा क्षेत्राकडे आवड निर्माण होण्यासाठी क्रीडा गणवेशचा पुरवठा करणे. **(तीन)** महानगरपालिका शाळांमधील सर्व विदयार्थ्यांना शालेय गणवेश, बूट, मोजे, स्कूल कीट, वह्या, स्टेशनरी व दप्तर यासह इतर शालोपयोगी शैक्षणिक साहित्याचा पुरवठा करण्यात आला. **(चार)** मनपा शाळांतील विद्यार्थ्यांच्या मनातील गणित विषयाबद्दलची असलेली भिती दूर करण्याच्या दृष्टीने गणित ऑलिम्पियाड परिक्षा, बौध्दीक क्षमता, निरीक्षण क्षमता, संशोधन वृत्ती, वैज्ञानिक दृष्टीकोन याबद्दल आवड निर्माण करण्यासाठी विज्ञान ऑलिम्पियाड परिक्षा तसेच प्रज्ञाशोध परिक्षेस विद्यार्थ्यांना बसविणे. तसेच आंतरराष्ट्रिय फायनान्स ऑलिंपियाड परिक्षेकरिता इ.९ वीच्या विद्यार्थांना बसविण्यात आले आहे. **(पाच)** दिव्यांग विद्यार्थ्यांना उपस्थिती भत्ता व शिष्यवृत्ती योजना सुरु करणे. **(सहा)** शालेय पोषण आहार योजना (राष्ट्रीय मध्यान्ह भोजन कार्यक्रम). **(सात)** शालेय आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत शालेय विदयार्थ्यांची नियमित आरोग्य तपासणी व गंभीर आजार असलेल्या विदयार्थ्यांसाठी विशेष तरतूद. **(आठ)** शालेय विदयार्थ्यांसाठी शारिरीक शिक्षण, क्रीडा सुविधा आणि सहली. **(नऊ)** महानगरपालिका शाळांमध्ये उपस्थित राहण्यासाठी इयत्ता ८वी मध्ये शिकत असलेल्या विदयार्थीनींना प्रोत्साहनपर त्यांच्या खात्यामध्ये रु.५०००/- मुदत ठेव योजने अंतर्गत भारतीय डाक कार्यालयाद्वारे देण्यात येतात.	१२८.४१	१२७.५८

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
		(दहा) शाळेपासून दूर अंतरावर राहणा-या विदयार्थ्यांना मोफत बस सुविधा उपलब्ध करुन देणे. **(अकरा)** मिनी सायन्स सेंटरची उभारणी करणे. **(बारा)** भाषा प्रयोग शाळा – विद्यार्थ्यांचे भाषा कौशल्य समृध्द करण्यासाठी भाषा प्रयोग शाळेची उभारणी करण्यात येत आहे. **(तेरा)** शाळांचे मुल्यमापन – प्रथम टप्प्यात ३० शाळांचा दर्जा आणि गुणवत्ता यांचे मुल्यमापन प्रक्रिया पूर्ण होऊन त्याचा अहवाल प्राप्त झाला आहे. सदर मूल्यमापन प्रक्रियेमध्ये महानगरपालिकेच्या शाळांमधील चांगल्या बाबी ठळकपणे पुढे आल्या आहेत. त्याचप्रमाणे आवश्यक सुधारणांसाठी योग्य उपाययोजना करणे सुलभ झाले आहे. **(चौदा)** समुपदेशन – मुंबई महानगरपालिका शाळांतील विद्यार्थ्यांना बालमानसशास्त्रानुसार प्रबोधन व प्रशिक्षण, शैक्षणिक मानसशास्त्रानुसार किशोरवयीन मुलांमध्ये होणारे मानसशास्त्रीय बदलांबाबत मार्गदर्शन व समुपदेशनाकरिता १२ शहर साधन केंद्रासाठी प्रत्येकी ३ याप्रमाणे ३६ समुपदेशकांची निवड करण्यासाठी स्वारस्याची अभिव्यक्ती अर्ज मागविण्यात आले आहेत. **(पंधरा)** खेळांची साधने – जीवनातील व्यथा व चिंता विसरावयास लावून मनाला विरंगूळा देण्याचे तसेच शरीर व मन ताजेतवाने करण्याचे काम विविध खेळ करु शकतात. शरीरास भरपूर व्यायाम मिळतो आणि त्यामुळे शरीर काटक व बळकट बनते. विद्यार्थ्यांना शाळांमध्ये आकर्षित करण्यासाठी व शाळेत टिकवून ठेवण्याची क्षमता खेळांमध्ये आहे.		

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
		नगर उपअभियंता (शाळा पायाभूत सुविधा कक्ष) यांच्यामार्फत शाळांच्या दुरुस्ती, दर्जोन्नती व पुनर्बांधणीची कामे करत असताना बालवाडी असलेल्या इमारतींमध्ये लहान मुलांसाठी खेळांची साधने उपलब्ध करुन दिली जात आहेत. त्याचा वापर लहान मुले चांगल्या प्रकारे करत आहेत. ही बाब विचारात घेऊन महानगरपालिकेच्या इयत्ता १ ली ते इयत्ता २ रीच्या विद्यार्थ्यांकरिता ८९ शाळांच्या आवारामध्ये आकर्षक रंगीत खेळाचे साहित्य (प्ले इक्विपमेंट/साधने) बसविण्याबाबत निविदा प्रक्रिया कार्यान्वित आहे. यामुळे महानगरपालिका शाळेतील पटसंख्या वाढीस मदत होत आहे **(सोळा)** मुख्याध्यापकांच्या अधिकाराचे विकेंद्रीकरण : शैक्षणिक गुणवत्ता वाढविण्यासाठी प्रशासनाने महत्त्वपूर्ण निर्णय घेऊन शाळेच्या मुख्याध्यापकांना विशेष अधिकार बहाल करण्यात आले आहेत. वैद्यकीय, प्रसुतीसारख्या कारणांसाठी मोठया रजेवर शिक्षक / शिक्षिका वेळोवेळी जातात. परिणामी, विद्यार्थ्यांचे होणारे नुकसान टाळण्यासाठी तात्पुरत्या स्वरुपात पालिका शाळेतील सेवानिवृत्त शिक्षकांची ११ ते १७९ दिवसांपर्यंत तात्पुरती नेमणूक करण्याचे अधिकार आता संबंधित शाळेच्या मुख्याध्यापकांना देण्यात आलेले आहेत. यामध्ये किमान वेतनानुसार निवृत्त झालेल्या शिक्षकांची तात्पुरत्या १७९ दिवसांपर्यंत नेमणूक करता येणार आहे. नेमणूकीचा ठराव शाळा व्यवस्थापन समितीत मंजूर करून घेतला जाणार आहे.		

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
		मुख्याध्यापकांना प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांमध्ये खालील बाबींचा समावेश असणार आहे. ● महानगरपालिका शाळेत ५ दिवसांकरिता डाटा एन्ट्री ऑपरेटरची नेमणूक ● शाळांच्या गुणवत्ता वाढीसाठी शालेय उपक्रम राबविणे, पालक मेळावे आयोजित करणे, शैक्षणिक शिबिराचे आयोजन करणे ● विद्यार्थ्यांना विविध परिक्षांमध्ये सहभागी होण्यासाठी विविध परिक्षांचे शुल्क अदा करणे ● रद्दी व भंगार सामानाची विल्हेवाट लावणे ● रु.१०,००० पर्यंतच्या खर्चाच्या रकमेची देयके प्रमाणित /मंजूर करण्याचे विशेष अधिकार मुख्याध्यापकांना बहाल करण्यात आल्यामुळे प्रशासकीय प्रक्रिया अधिक वेगवान होण्यास मदत होणार असून त्याचा शालेय गुणवत्ता वाढीस हातभार लागणार आहे.		

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्टये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
३.	**शालेय पायाभूत सुविधांचे बळकटीकरण आणि दर्जोन्नती करणे**	मा. मुंबई उच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार स्थापन करण्यात आलेल्या धनुका समितीच्या शिफारशीनुसार सन २०२१-२२ या आर्थिक वर्षात मुंबईतील शाळांच्या मूलभूत सेवांची दर्जोन्नती करण्यासाठी खालील कामे हाती घेण्याचे प्रस्ताविले आहे. १) एक नवीन शालेय इमारतीचे बांधकाम २) जादा वर्गखोल्यांचे बांधकाम, यांत्रिकी व विद्युतीकरणाची कामे, जलभेदीकरण, पिण्याच्या पाण्याच्या अतिरिक्त सोयी, आवार भिंतीचे बांधकाम व स्वच्छतागृहे इ. दुरुस्त्या / पुनर्बांधकाम करणे.	४१९.२०	३६५.१५
४.	**प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्याकरिता खाजगी प्राथमिक शिक्षण संस्थांना सहाय्य करणे**	• खाजगी प्राथमिक अनुदानित शाळांना महानगरपालिकेतर्फे सहाय्यक अनुदाने. • मुंबई शहरातील ९०० बालवाड्यांना महानगरपालिकेतर्फे सहाय्यक अनुदाने. • मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय आणि एशियाटीक लायब्ररी यांना सहाय्यक अनुदाने.	४१४.३२ ९.०५ १.००	४१८.९९ १०.४५ ०.९७

३. सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती आणि साध्य केलेली फलश्रुती :

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
१.	डिजिटल क्लासरुम	महापालिकेच्या एकूण १,२१४ शाळांतील ३,८१४ वर्गखोल्या LED Interactive Panel द्वारे डिजिटल करण्यात आलेल्या आहेत.
२.	मनपा शालेय विद्यार्थ्यांना मोफत बस सेवा	दिनांक ३१.१०.२०१७ पासून महानगरपालिकेच्या इयत्ता १ ली ते १० वीतील गणवेशधारी विद्यार्थ्यांना निवासस्थानापासून ते शाळेपर्यंत बेस्ट बस मोफत प्रवास सुविधा सुरू करण्यात आली. ज्या मार्गावर सर्वसाधारण बस सेवा उपलब्ध आहे अशा ठिकाणी सर्वसाधारण बसद्वारे व ज्या मार्गावर सर्वसाधारण बस सेवा उपलब्ध नाही अशा ठिकाणी गणवेशधारी विद्यार्थ्यांसाठी विशेष फेरी बस सेवा सुरु करण्यात आली आहे. दि.२१ डिसेंबर २०२१ पासून बेस्ट विभागामार्फत नव्याने अद्ययावत करण्यात आलेल्या चलो स्मार्ट कार्डाचे वितरण करण्यात आलेले आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये अंदाजे २३ हजार विद्यार्थ्यांनी सदर योजनेचा लाभ घेतलेला आहे.
३.	मोफत पाठयपुस्तके	माध्यमिक शाळांतील इयत्ता ९ वी व १० वी च्या विद्यार्थ्यांना मोफत पाठयपुस्तके पुरविण्यात आलेली आहेत.
४.	शैक्षणिक साहित्य व वस्तु यांचा मोफत पुरवठा	प्राथमिक, माध्यमिक, एमपीएस, सीबीएसई व अन्य मंडळाच्या शाळांतील सर्व विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक साहित्य, गणवेश, वह्या इ. शालोपयोगी २७ वस्तूंचा पुरवठा करण्यात आलेला आहे.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
५.	महानगरपालिका शाळांच्या स्वच्छता व सुरक्षिततेसह देखभालीसाठी बाह्य सेवांचे आयोजन करणे	शालेय इमारतींची स्वच्छता व परिरक्षण यासाठी तसेच बाह्य उपद्रवी व्यक्तींकडून शालेय आवारांमध्ये होणारा उपद्रव टाळण्यासाठी खाजगी कंत्राटदार, बाह्यसंस्था यांच्याद्वारे हाऊसकिपिंग व सुरक्षा करुन घेण्याचा निर्णय घेण्यात आलेला असून ४६९ शालेय इमारतीत त्याची कार्यवाही सुरु असून सदर कामांकरिता तीन बाह्य कंत्राटदारांची नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. सन २०२२ ते २०२५ या कालावधीकारिता बाह्य कंत्राटदाराची नियुक्ती सात परिमंडळांमध्ये प्रती चौरस फूट दर निहाय ई-निविदा करुन करण्यात आलेली आहे.
६	शाळांमध्ये ध्वनिक्षेपण यंत्रणा	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील ७२८ प्राथमिक व ४४ माध्यमिक शाळेत ध्वनिक्षेपण यंत्रणा पुरवठा / उभारणी व कार्यान्वयन प्रक्रिया पूर्ण झालेली असून संबंधित शाळेचे मुख्याध्यापक, शिक्षक व विद्यार्थी ध्वनीक्षेपण यंत्रणेचा उपयोग करीत आहे.
७.	मुंबई पब्लिक स्कूल.	७७ इंग्रजी माध्यमाच्या "मुंबई पब्लिक स्कूल" सुरू झालेल्या आहेत.
८.	संगणक प्रयोगशाळा-	इयत्ता ५ वी ते १० वी च्या महानगरपालिका शाळांतील विद्यार्थ्यांना संगणकाचे प्रशिक्षण देण्यात येते. मनपाच्या १९३ प्राथमिक शाळांमध्ये व ३१ माध्यमिक शाळांमध्ये संगणक प्रयोगशाळा (91 ITC Lab सह) कार्यरत आहेत. सन २०१७-१८ मध्ये शाळा पायाभुत सुविधा कक्षाद्वारे १७९ संगणक प्रयोगशाळा कक्षाकरिता बांधकामाबाबतची कार्यवाही पूर्ण करण्यात आली. या २२४ संगणक प्रयोगशाळांमध्ये संगणक खरेदी करण्यासाठी निविदा प्रक्रिया पूर्ण करण्यात आली असून संगणकाचा पुरवठा करण्यात आलेला आहे.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
		सन २०२३-२४ मध्ये या २२४ संगणक प्रयोग शाळांपैकी ११२ संगणक प्रयोग शाळांचे अद्यावतीकरण करण्यात येणार आहे. सदर अद्यावतीकरणामध्ये या प्रयोगशाळांमध्ये अत्याधुनिक साहित्य पुरविण्यात येणार असून अत्यंत सुसज्ज संगणक प्रयोगशाळा तयार करण्यात येणार आहे.
९.	विज्ञान प्रयोगशाळा	महानगरपालिकेच्या ज्या प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमध्ये विज्ञान प्रयोगशाळेची उपलब्धता नाही अशा ८८ शालेय इमारतींमध्ये स्थापत्य स्वरुपाची व विज्ञान प्रयोगशाळेसाठी लागणा-या साहित्याची खरेदीकरिता कंत्राटदारांची नियुक्ती करुन प्राथमिक शाळांमध्ये विज्ञान प्रयोगशाळांकरिता आवश्यकतेनुसार साहित्याचा पुरवठा करण्यात आलेला असून विज्ञान प्रयोगशाळा कार्यान्वित करण्यात आलेल्या आहेत.
१०.	मिनी सायन्स सेंटर उभारणी	सन २०२१-२२ मध्ये महानगरपालिकेच्या १७५ प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमध्ये मिनी सायन्स सेंटर उभारण्यात आले असून अतिरिक्त २३ महानगरपालिका शाळांमध्ये मिनी सायन्स सेंटर उभारण्यात आले आहे. याच्या प्रत्यक्ष लाभाद्वारे विद्यार्थ्यांच्या ज्ञान, विविध वैज्ञानिक संकल्पना व प्रक्रिया तसेच अर्जित ज्ञानाच्या उपाययोजना अशा विविध कौशल्यासह विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टीकोनाची वाढ निर्माण होण्यास मदत होत आहे.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
११.	व्हर्च्युअल क्लासरुम	महानगरपालिकेच्या ४८० शाळांमध्ये व्हर्च्युअल क्लासरुमची स्थापना केलेली आहे. तेथे तज्ज्ञ शिक्षकांच्या व्याख्यानांचे थेट प्रक्षेपण होत आहे. नवीन कंत्राटदाराची नियुक्ती करण्यासाठी निविदा प्रसिद्ध केले होते. मान. उच्च न्यायालयामध्ये जनहित याचिका दाखल झाल्यामुळे पुढील कार्यवाही प्रलंबित आहे. सद्यस्थितीत मनपा शिक्षकांद्वारे गुगल मीट व झूम ॲप या माध्यमातून व्याख्यानांचे थेट प्रक्षेपण सुरु आहे.
१२.	सहली, बालकोत्सव, मेळावे, शिबीरे इत्यादींचे आयोजन	बालकोत्सव व इतर कार्यक्रमांचे आयोजन दरवर्षी महानगरपालिकेतर्फे करण्यात येते.
१३.	सॅनेटरी नॅपकीन वेंडिंग मशिन्स	सॅनेटरी नॅपकीन सर्व शाळांतील इयत्ता ५ ते १० वी च्या विद्यार्थिनींकरिता पुरविण्यात येत आहेत.
१४.	पालक-शिक्षक सभेचे आयोजन	पालक शिक्षक सभेच्या माध्यमातून पालक व शिक्षक यांच्यामध्ये विद्यार्थ्यांच्या एकूणच प्रगतीबाबत सुसंवाद साधण्यात आला आहे.
१५.	दिव्यांग विद्यार्थ्यांना उपस्थिती भत्ता व शिष्यवृत्ती योजना	सदर योजनेचा प्रत्यक्ष लाभ दिव्यांग विद्यार्थ्यांना आर्थिक वर्ष २०१८-१९ पासून सुरु करण्यात आलेला आहे.
१६.	शालेय पोषण आहार	महानगरपालिकेच्या शाळांतून इयत्ता १ ली ते ८ वी च्या विद्यार्थ्यांना शालेय पोषण आहार योजनेअंतर्गत शिजवलेले अन्न व आठवड्यातून एकदा पुरक आहार म्हणून सोया शेंगदाणा, राजगिरा/चुरमुरा लाडू, चिक्की, खजूर, खारीक व फळे यासारखे पदार्थ सकस आहार म्हणून देण्यात येतात.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
१७.	द्विभाषिक शाळा	इंग्रजी भाषेमध्ये शिक्षण देणाऱ्या शाळांची मागणी लक्षात घेता, विद्यार्थ्यांच्या मातृभाषेसोबतच इंग्रजी भाषेचा विकास होण्याच्या दृष्टीने प्रथम दर्जाच्या पुस्तकांचा अध्यापन अध्ययन चा वापर करुन ५८ शाळांमध्ये इयत्ता १ ली पासून द्विभाषिक वर्ग सुरु केले आहेत.
१८.	शालेय आरोग्य कार्यक्रम	१) राष्ट्रिय लोहयुक्त गोळ्या प्रकल्प:- शालेय मुलांमधील रक्तक्षयाचा प्रतिबंध करण्यासाठी नोव्हेंबर २०१७ पासून राष्ट्रिय लोहयुक्त गोळ्या उपक्रम (NIPI) हा कार्यक्रम सुरु करण्यात आला. या कार्यक्रमांतर्गत इयत्ता १ ली ते १० वीच्या सर्व मुलांना आठवड्यातून एकदा लोहगोळी शिक्षकांच्या निरिक्षणाखाली शाळेमध्ये देण्याात येते. २) राष्ट्रिय जंतनाशक दिन :- दि. १०.१०.२०२२ रोजी राष्ट्रिय जंतनाशक दिन मोहिम सर्व शाळांमध्ये राबविण्यात आली. या वेळी बृहन्मुंबई महानगरपालिका व अनुदानित शाळांमधील ३,७१,३६६ विद्यार्थ्यांना जंतनाशक गोळी देण्यात आली. ३) राष्ट्रिय बाल स्वास्थ कार्यक्रम: डिसेंबर २०१७ पासून राष्ट्रिय बाल स्वास्थ कार्यक्रम महानगरपालिका शाळांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत जून २०२३ ते ऑक्टोबर २०२३ पर्यंत बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळांतील बालवाडीमधील २४८०३ विद्यार्थांची तपासणी करण्यात आली.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
१९	शालेय विद्यार्थीनींसाठी उपस्थिती भत्ता	महानगरपालिका शाळांमध्ये उपस्थित राहण्यासाठी इयत्ता ८ वीमध्ये शिकत असलेल्या विद्यार्थीनींना प्रोत्साहनपर रु.५०००/- इतकी मुदत ठेवीची प्रक्रिया करण्यात येते. सन २०२२-२३ मध्ये ८ वी च्या एकूण १३९०६ मुलींना मुदतठेव योजनेअंतर्गत उपस्थिती प्रोत्साहन भत्ता भारतीय डाक विभाग यांच्याद्वारे देण्यात आला आहे.
२०.	प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्याकरिता खाजगी प्राथमिक शिक्षण संस्थांना सहाय्य करणे	३९२ खाजगी प्राथमिक शाळांना महानगरपालिकेतर्फे सहाय्यक अनुदान देण्यात आले आहे. खाजगी अनुदानित प्राथमिक शाळांच्या संस्थांना द्यावयाच्या मासिक वेतन अनुदानाचे दावे हाती तयार करण्याच्या प्रचलित कार्यपध्दतीमधील त्रुटींमुळे शैक्षणिक संस्थांना अनुदान मिळण्यास होणारा विलंब टाळण्यासाठी खाजगी अनुदानप्राप्त प्राथमिक शाळांच्या मासिक वेतन अनुदान दाव्याचे अधिदान संगणक प्रणालीमार्फत सुरु केले आहे. सन २००७-०८ पासून खाजगी / बाह्य संस्थांद्वारे चालविण्यात येणाऱ्या ५०४ बालवाडयांना अनुदान देण्यास प्रारंभ केला आहे. याव्यतिरिक्त नव्याने ३९६ बालवाडी वर्ग सुरू करण्यास मंजुरी प्राप्त झालेली असून त्यानुसार बालवाडी वर्ग सुरू करण्यात आलेले आहेत. सन २०२१-२२ मध्ये एकूण ८१९ बालवाडी वर्गांतून २०६०७ विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. अशा बालवाडयांतील मुले ही पुढे महानगरपालिका शाळेमध्ये दाखल होणार असल्याने पर्यायाने महानगरपालिकेच्या शालेय विद्यार्थी संख्येत वाढ होत आहे.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
२१.	शालेय पायाभूत सुविधांचे बळकटीकरण आणि दर्जोन्नती करणे	अ) शालेय पायाभूत सोयी सुविधांचे बळकटीकरण आणि दर्जोन्नती करण्याच्यादृष्टीने महानगरपालिका शालेय इमारतींच्या सर्वसाधारण स्थापत्य दुरुस्त्या, विद्युत जोडण्या, विद्युत उपकरणाची दुरुस्ती इ. कामासाठी ठोस उपाययोजना राबविण्यात येतात. ब) महानगरपालिकेच्या स्वत:च्या मालकीच्या एकूण ४७९ शालेय इमारती आहेत. सन २०२२-२३ वर्षातील मोठया दुरुस्तीची व दर्जोन्नतीची २९ कामे व सन २०२३-२४ वर्षामध्ये दि.३०.११.०२३ पर्यंत ठेकेदारांना कार्यादेश देण्यात आलेली दुरुस्तीची व दर्जोन्नतीची १२ कामे अशी एकूण ४१ कामे प्रगतीपथावर होती. त्यापैकी मार्च २०२४ पर्यंत एकूण २० कामे पूर्ण करण्यात येणार आहेत आणि २१ कामे पुढील आर्थिक वर्षात पूर्ण करण्यात येतील. सन २०२२-२३ वर्षातील पुनर्बांधणी व नवीन बांधकामाची १४ कामे व सन २०२३-२४ वर्षामध्ये दिनांक ३०.११.२२३ पर्यंत ठेकेदाराना कार्यादेश देण्यात आलेली पुनर्बांधणी व नवीन बांधकामांकरिता ०१ कामे अशी एकूण १५ कामे प्रगतीपथावर होती. त्यापैकी मार्च २०२४ पर्यंत एकूण ११ कामे पूर्ण करण्यात येणार आहेत आणि ०४ कामे पुढील आर्थिक वर्षात पूर्ण करण्यात येतील. अशाप्रकारे मार्च २०२४ पर्यंत दुरुस्ती व दर्जोन्नती पुनर्बांधणी व नवीन बांधणीची एकूण ३१ कामे पूर्ण करयात येणार असून उर्वरित २५ कामे त्यापुढील वर्षामध्ये पूर्ण करण्यात येणार आहेत.

४. **सन २०२२-२३ व २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि सन २०२२-२३ चे प्रत्यक्ष आकडे:**

(₹ कोटीत)

	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२३-२४
भांडवली अर्थसंकल्पीय तरतूद	५००.००	३९५.७३	३२०.००
महसुली अर्थसंकल्पीय तरतूद	२८७०.२४	२४८०.८३	३०२७.१३
एकूण	३३७०.२४	२८७६.५६	३३४७.१३

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

कार्यानुरुप अहवाल २०२३-२४

घन कचरा व्यवस्थापन / परिवहन खाते

१. **प्रस्तावना** :

मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ कलम ६१ (सी) अन्वये साफसफाई सेवा बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या अत्यावश्यक कर्तव्याचा एक भाग आहे. मुंबई महानगरपालिका अधिनियमाच्या कलम ३६५, ३६८ व ३६९ मध्ये या संबंधातील कर्तव्ये आणि कार्ये यांचा अंतर्भाव आहे.

मुंबई महानगरपालिका अधिनियमाच्या कलम ३८५ अन्वये बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या हद्दीत मृत पावलेल्या जनावरांची विल्हेवाट लावण्याची सेवा घनकचरा व्यवस्थापन खाते पुरविते. तसेच समुद्र किनाऱ्यालगतची साफसफाई, झोपडपट्टी विभाग, घोषित खाजगी गलिच्छ वस्त्या या ठिकाणी साफसफाई सेवा या खात्यातर्फे दररोज पुरविल्या जातात.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने मागील वर्षामध्ये स्वच्छतेसाठी पायाभूत सुविधा, माहिती-शिक्षण – संवाद अंतर्गत कार्यक्रम, क्षमता बांधणी अशा सर्व स्तरावर कामे केली असल्याने दृश्य बदल निदर्शनास आले. तसेच घरगुती कचरा संकलन, कचरा वर्गीकरण, मोठया प्रमाणावर कचरा निर्माण करणाऱ्या संस्थातर्फे कचऱ्याची उगमस्थानी विल्हेवाट, प्लास्टिक बंदी, शास्त्रोक्त पध्दतीने कचऱ्याची विल्हेवाट इत्यादी वर लक्ष केंद्रीत केले.

मुंबईचे जागतिक दर्जाच्या शहरामध्ये रुपांतर करण्याचे अंतिम उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी या शहराच्या स्वच्छतेची पातळी आंतरराष्ट्रीय दर्जाची असणे अत्यावश्यक असल्याने मुंबई महानगर स्वच्छ राखण्यासाठी जोमाने प्रयत्न करीत असताना घन कचऱ्याची विल्हेवाट शास्त्रीय आणि पर्यावरणीय दृष्टीकोनातून योग्य प्रकारे लावण्यासंबंधी भारत सरकार आणि सर्वोच्च न्यायालये यांनी विहित केलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांची पूर्तता करणे अत्यावश्यक असल्याने खालील उद्दीष्टये साध्य करण्यावर लक्ष केंद्रित करण्यात येत आहे.

- उगमस्थानी कचऱ्याचे अलगीकरण आणि प्रक्रिया करणे ही योजना राबवून कचऱ्याचे निर्मूलन करणे.
- घन कच-याची वाहतूक बंदिस्त वाहनातून आणि कॉम्पॅक्टर्समधून करणे आणि वर्गीकरण केलेल्या कच-याचे नियमितपणे पूर्णत: वेगळे संकलन करणे.
- ओला /सुका आणि घरगुती कच-याचे उगमस्थानी वर्गीकरण करण्याबाबत नागरिकांना जागरूक करणे आणि कचरा निर्माण करणा-या लहान व मोठ्या संस्थामध्ये विकेंद्रीय / उगमस्थळी कचरा प्रक्रियेस प्रोत्साहन देणे.

- ‘घन कचरा व्यवस्थापन दृष्टीक्षेप २०३०’ या Flagship programme अंतर्गत, विकेंद्रीय कचरा व्यवस्थापनाच्या पायाभूत सुविधांसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्यावर लक्ष केंद्रीत केले जात आहे.
- घरोघरी शाश्वत कचरा वर्गीकरणासाठी नागरीकांशी संवाद साधणे आणि जागरूकता निर्माण करणे.
- निवडक प्रमुख रस्ते आणि विभागांचे शून्य कचरा मोहिम, डेब्रीजसाठी स्वतंत्र व्यवस्था व मॉपिंगची व्यवस्था करणे, रस्त्यांवरील धुळ साफ करण्यासाठी यांत्रिकी / ई - पॉवर स्वीपरचा वापर करणे.
- पर्यटन स्थळांच्या स्वच्छतेच्या सेवांची दर्जोन्नती करणे.
- मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण परिसरातील तसेच खाजगी परिसरातील स्वच्छतेसाठी अशासकीय संस्थामार्फत सेवा पुरविणे.
- घन कचरा व्यवस्थापन खात्यातील कामगारांना पुरविलेल्या सेवा निवासस्थानांचे बांधकाम/पुनर्विकास/नूतनीकरण करणे.
- कागद, कपटे, तिकीटे व खाद्यपदार्थाचे वेष्टन रस्त्यावर न फेकता जवळील “लिटर बिन” मध्ये संकलित व्हावे,या करिता वर्दळीच्या ठिकाणी व बसथांब्यावर आवश्यक प्रमाणात “लिटर बिन” चा पुरवठा करणे.
- ‘‘पैसे भरा व वापरा’’ या योजनेअंतर्गत अस्तित्वात असलेल्या व जेथे शक्य असेल तेथे विभागीय स्तरावर वैयक्तिक शौचालयाची सोय करणे.
- पूर्व आणि पश्चिम द्रूतगती महामार्गावर सार्वजनिक शौचालये बांधण्यासाठी संस्थांची नेमणूक करण्यात आलेली आहे.
- कचरापेटी मुक्त मुंबई करणे व स्वच्छतेसंबंधी जनतेमध्ये जागृती निर्माण करणे याद्वारे शहर कचरामुक्त ठेवणे.
- साफसफाई खात्यातील कर्मचाऱ्यांसाठी कल्याणकारी योजना राबविणे.

२.	खात्याची ठळक उद्दिष्ट्ये व ती उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठीच्या उपाययोजना याचा गोषवारा :

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
१.	**कचऱ्याचे घरगुती पातळीवर वर्गीकरण आणि 'घरोघरी जाऊन कचरा गोळा करणे' या योजनेचा विस्तार**	(एक) घरोघरी जाऊन कचरा संकलित करण्याच्या पध्दतीत सध्याच्या ९५ टक्क्यांवरुन १०० टक्क्यांपर्यंत वाढ करण्याचे प्रस्तावित आहे.	६७९.७६	६६८.५२
		(दोन) कचरा गोळा करणे आणि त्याची वाहतूक करणे यासाठी सर्वसमावेशक परिमंडळनिहाय कंत्राटे		
		(तीन) कचऱ्याचे ओला व सुका कचरा असे वर्गीकरण करण्याच्या योजनेची ठोस अंमलबजावणी		
		(चार) प्रत्येक विभागात सुका कचरा केंद्रासाठी शेड बांधणे		
२.	**स्वच्छता सेवा पुरविली न जाणारे परिसर स्वच्छता सेवेखाली आणणे**	- सर्व गलिच्छ वस्त्यांमध्ये ''स्वच्छ मुंबई प्रबोधन अभियान'' राबविणे	९०.००	७७.१०
३.	**स्वच्छता व साफसफाई प्रक्रियेच्या कार्यक्षमतेत सुधारणा करणे**	(एक) ''रस्ते स्वच्छता योजना'' अंमलबजावणी	५५.००	४०.५२
		(दोन) यांत्रिकी झाडूद्वारे प्रमुख रस्त्यांची साफसफाई करणे	२७.००	२५.२९
		(तीन) समुद्र किनाऱ्यांची यांत्रिक झाडूने साफसफाई करणे	१४.००	१५.८२

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
४.	**कचरापेटी मुक्त मुंबई करणे व स्वच्छतेसंबंधी जनतेमध्ये जागृती निर्माण करणे याद्वारे शहर कचरामुक्त ठेवणे**	(एक) शुन्य कचरा जनजागृती मोहिम	८.००	६.५५
		(दोन) स्वच्छ धारावी, निरोगी धारावी उपक्रम	०.८०	१.६१
		(तीन) कचऱ्याचे वर्गीकरण आणि पुनर्चक्रांकन जनजागृती कार्यक्रम	०.०८	---
५.	**वाहन ताफ्यात सुधारणा व बंदिस्त वाहनांमधून कचऱ्याची अधिक कार्यक्षमतेने वाहतूक करणे**	एक) कचऱ्याची वाहतूक बंदिस्त वाहनातून, म्हणजेच मोठे कॉम्पॅक्टर्स व छोटे कॉम्पॅक्टर्स आणि लहान वाहनांतून करणे	⅄ ५.००	७.१७
		दोन) परिवहन विभागातील जुनी वाहने बदलून नवीन वाहनांची खरेदी करणे	१०.००	६.८९

⅄ सुधारित अंदाज २०२२-२३ नुसार ₹७.५० कोटी

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
६.	**क्षेपणभूमीवर शास्त्रोक्त पध्दतीने कचऱ्याची विल्हेवाट लावणे**	(एक) शास्त्रोक्त पध्दतीने क्षेपणभूमीतील कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी (कचऱ्याचे रिसायकलींग आणि तत्सम कामे) विद्यमान आणि नवीन क्षेपणभूमी, भरावभूमीचे बांधकाम व पायाभूत सुविधेसह विकास करणे तसेच क्षेपणभूमी शास्त्रोक्त पध्दतीने बंद करणे	८.६०	२.७८
		दोन) अत्याधुनिक कचरा स्थानांतरण केंद्राचे बांधकाम / विकास	०.४०	---
७.	**साफसफाई खात्यातील कर्मचाऱ्यांसाठी कल्याणकारी उपाययोजना**	एक) घनकचरा व्यवस्थापन खात्यामधील कामगारवर्गासाठी कल्याणकारी योजना	३.००	२.१५
		दोन) साफसफाई खात्यातील कर्मचाऱ्यांकरिता बक्षिसे / वैद्यकीय मदत	१.२०	---

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
८.	**घन कचरा व्यवस्थापन खात्यातील कामगारांच्या सेवा निवासस्थानांचे बांधकाम /पुनर्विकास / नूतनीकरण**	- घन कचरा व्यवस्थापन कर्मचारी निवासस्थानांचे व्यापक नूतनीकरण व पुनर्रचना / पुनर्विकास	१३००.००	११०.६६
९	**सार्वजनिक सेवासुविधा पुरविणे**	पर्यटन स्थळांच्या स्वच्छतेच्या सेवांची दर्जोन्नती करणे	१.५०	०.७३

३. सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती आणि साध्य केलेली फलश्रुती :

अनु. क्र.	सन २०२२-२३अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
१.	**'उगमस्थानी कचऱ्याचे विलगीकरण आणि प्रक्रिया करणे' या योजनेचा विस्तार करणे**	उगमस्थळी कचरा वर्गीकरणास प्रोत्साहन दिल्याने, सन २०२२-२३ मध्ये कचऱ्याच्या वाहतुकीने ६००० ते ६३०० टन प्रतिदिन इतकी पातळी गाठली आहे. तसेच मुंबईत निर्माण होणाऱ्या घरगुती घातक कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पध्दतीने प्रक्रिया करण्याकरिता बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने ८ ठिकाणी ४ टन प्रतिदिन क्षमतेच्या घरगुती कचरा प्रक्रिया केंद्राची उभारणी करणे, तसेच देवनार क्षेपणभूमी येथे ६०० टन प्रतिदिन क्षमतेच्या वेस्ट टॅ एनर्जी प्रकल्पाचे (टप्पा-१) बांधकाम प्रगतीपथावर आहे.
२.	**'माझी मुंबई - स्वच्छ, मुंबई' अंतर्गत शहर स्वच्छ व निरोग राखणे**	माझी मुंबई - स्वच्छ, मुंबई अंतर्गत डिसेंबर – २०२२ मध्ये महिनाभर मोहीम राबवून लोकसहभागाद्वारे शहर स्वच्छ व निरोगी ठेवण्याकरिता विशेष प्रयत्न केले गले. तसेच स्वच्छ, भारत मिशन २.० नागरी या अभियानांतर्गत नमूद उद्दिष्टे साध्य करण्याकरिता विविध उपक्रम हाती घेण्यात आले. तसेच देवनार स्थित क्षेपणभूमी येथे जमा झालेला कचरा उकरून व प्रक्रिया करून जागेची पुन:प्राप्ती करण्याचा प्रकल्प टप्प्याने राबविण्यासाठीचे प्रयत्न चालू आहेत.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
३.	**'स्वच्छ भारत अभियान' अंतर्गत मुंबई शहर हागणदारी मुक्त करणे**	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने मुंबई शहर 'हागणदारीमुक्त' झाल्याचे घोषित केले आहे. उघडयावर शौचास बसणाऱ्या व्यक्तींना प्रतिरोध करणे व गरज पडल्यास दंड आकारणे याकरिता क्लिन-अप मार्शल यांची नियुक्ती करण्यात आली आहे. पूर्व व पश्चिम द्रुतगती महामार्गावर प्रवाही लोकसंख्येकरिता सार्वजनिक प्रसाधनगृहांची कमतरता असल्याने महामार्ग ज्या विभागातून जातो त्या विभागात ''पैसे द्या व वापरा'' या तत्वावर आधुनिक सोयीयुक्त प्रसाधनगृह उभारण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत.
४.	**कचरापेटी मुक्त मुंबई करणे व स्वच्छतेसंबंधी जनतेमध्ये जागृती निर्माण करणे**	कचरा संकलन करण्याची ठिकाणे आणि कचरा पेटी मुक्त मुंबई करण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे. घरोघरी जाऊन कचरा संकलित करण्याची योजना ९९% पर्यंत राबविली गेली आहे. केंद्र शासनाच्या शहरी मंत्रालयाने विकसित केलेल्या 'स्वच्छता ॲप' चा नागरीक अस्वच्छता विषयक समस्या मांडण्यासाठी आणि या समस्यांचे १२ तासांच्या निर्धारित कालावधीत निराकरण करून घेण्यासाठी व्यापक प्रमाणावर वापर होत आहे.
५.	**'आश्रय योजना अंतर्गत' सफाई कामगारांच्या निवासस्थानांच्या पुनर्विकासाचे काम करणे तसेच संक्रमण शिबिराचे बांधकाम करणे**	स्वच्छता कर्मचाऱ्यांची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी त्यांचे निवासस्थान त्यांच्या कार्यक्षेत्राजवळ असणे आवश्यक असल्याने, ३०० चौ.फूट चटईक्षेत्र असलेल्या १०,३५१ व ६०० चौ.फूट चटईक्षेत्र असलेल्या ८३२ सदनिकांचे बांधकाम करण्यात येत आहे. ९ ठिकाणी पुनर्विकासाच्या कामांचे भूमीपूजन करण्यात आले असून उर्वरित ठिकाणांचे लवकरात लवकर भूमीपूजन करण्याकरिता कार्यवाही चालू आहे.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
६.	**ओला व सुका कचरा असे वर्गीकरण करणे**	कचऱ्याचे वर्गीकरण करण्याला अत्यंत सक्रियपणे प्रोत्साहन दिले जात असल्याने सुका / ओला कचरा वेगवेगळा ठेवण्याकरिता स्वतंत्र कप्पे असतील अशी कचरा संकलन करणाऱ्या तसेच स्वंतत्रपणी साठवण सुविधा असलेल्या नवीन वाहनांची खरेदी करण्यात येईल आणि जेथे शक्य असेल तेथे हा उद्देश साध्य करण्यासाठी सध्याच्या वाहनांची पुनर्बांधणी करण्यात येत आहे. कचरा निर्माण करणाऱ्यांसाठी 'माय वेस्ट' मोबाईल ॲप, कचरा वाहतुकीसाठी वाहन मागोवा आणि देखरेख व्यवस्थापन प्रणाली आणि निष्कासनाच्या ठिकाणी Weigh Bridge Management System सारख्या प्रणाली वापर करण्यात येत आहे, त्यामुळे घन कचरा व्यवस्थापन प्रक्रिया अधिक पारदर्शक तसेच नियंत्रित करणे सोईचे होईल.
७.	**सार्वजनिक शौचालयांच्या स्वच्छतेची गुणवत्ता वाढविणे**	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने सर्व शौचालयामध्ये वीज व पाणी पुरवठा उपलब्ध करण्याबाबतचा कार्यक्रम राबविला असून त्याद्वारे नागरिकांना स्वच्छ व सुरक्षित सुविधा प्राप्त होत आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने विविध ठिकाणी सामुहिक शौचालयांमध्ये सॅनिटरी नॅपकीन व्हेंडींग मशिन आणि इन्सिनरेटर बसविण्याचे काम हाती घेतले आहे.
८.	**'क्लिन-अप-मार्शल च्या सेवा उपयोगात आणून संपूर्ण मुंबईमध्ये बृहन्मुंबई स्वच्छता आणि आरोग्य उपविधी, २००६ ची अंमलबजावणी करणे.**	'बृहन्मुंबई स्वच्छता आरोग्य उपविधी – २००६' ची अंमलबजावणी करण्याकरिता जुलै, २०१६ पासून 'क्लिन-अप-मार्शल' योजना सुरु करण्यात आली आहे. २०२२-२३ च्या अखेरपर्यंत उपद्रव शोधकांनी वसूल केलेला दंड अंतर्गत एकूण रु.३.४७ कोटी इतका महसूल गोळा करण्यात आला आहे.

४. सन २०२२-२३ व २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि सन २०२२-२३ चे प्रत्यक्ष आकडे:

(₹ कोटीत)

	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२३-२४
(अ) भांडवली अर्थसंकल्पीय तरतूद			
घन कचरा व्यवस्थापन	१६२८.१८	३७५.९७	१५०१.९०
परिवहन खाते	४२.८१	४५.०१	२९.०४
एकूण (अ)	१६७०.९९	४२०.९८	१५३०.९४
(ब) महसुली अर्थसंकल्पीय तरतूद			
घन कचरा व्यवस्थापन	२६७८.३२	२६०८.९१	२९९७.८४
परिवहन खाते	४०८.८०	४१५.०४	४६०.१५
एकूण (ब)	३०८७.१२	३०२३.९५	३४५७.९९
एकूण अर्थसंकल्पीय तरतूद (अ + ब)	४७५८.११	३४४४.९३	४९८८.९३

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

कार्यानुरुप अहवाल २०२३-२४

उद्यान खाते

१. **प्रस्तावना** :

उद्यान खात्यातर्फे मुंबईच्या नागरिकांना उद्याने व मनोरंजनपर सुविधा पुरविण्यात येतात. उद्याने व मोकळ्या जागा या मुंबईसारख्या दाट लोकवस्ती असलेल्या शहरांची फुफ्फुसे आहेत. शहराच्या हद्दीचा विस्तार व वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा तसेच वेगाने होणा-या औद्योगिकीकरणामुळे प्रदुषणाचा वाढता धोका लक्षात घेता या खात्यानेही आपल्या कार्याचा विस्तार केला आहे.

वृक्ष प्राधिकरण विभाग :

महाराष्ट्र (नागरी क्षेत्रे) झाडांचे जतन अधिनियम, १९७५ च्या प्रकरण सहा मधील कलम १६ अन्वये आपल्या अखत्यारितील झाडांचे जतन करण्याची जबाबदारी संबंधित स्थानिक प्राधिकरणाची आहे, म्हणून महानगरपालिकेने वृक्षप्राधिकरणाची नेमणूक केलेली आहे. या वृक्षप्राधिकरणाचे उत्पन्न महानगरपालिकेच्या अगोदरच्या वर्षातील सर्वसाधारण कराच्या वसुलीच्या ०.५ टक्के अंशदान हे आहे.

मुंबई हे आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे शहर बनण्याच्या दिशेने वाटचाल करीत असताना तिचे सौंदर्यात्मक आवाहन वाढविण्याची गरज आहे. त्यादृष्टीने शहराचे सौंदर्य वाढविण्याच्या कामांबरोबरच मुंबईचा कायापालट करुन देश-विदेशातील पर्यटकांना आकर्षित करणारी विविध कामे हाती घेणे आवश्यक आहे.

मुंबईच्या हरित स्वरुपात वाढ व्हावी या दृष्टीकोनातून वृक्षप्राधिकरणांतर्गत पुढील उपक्रम हाती घेण्यात आले होते.

- रस्त्यांच्या कडेला व इतर मोकळ्या जागांवर वृक्षारोपण करणे. तसेच महानगरपालिकेच्या इतर खात्यांकडे उपलब्ध असणा-या मोकळ्या जागांवरदेखील वृक्षलागवड करणे.
- मानवी कल्याणाच्या दृष्टीने झाडे व वनस्पती यांच्या मानवी जीवनातील महत्त्वाबद्दल समाजामध्ये जागरुकता निर्माण व्हावी या दृष्टीकोनातून बृहन्मुंबई महानगरपालिका व वृक्षप्राधिकरण यांच्या संयुक्त विद्यमाने झाडे, फुले, फळे, भाज्या इ.चे प्रदर्शन भरविणे तसेच 'उद्यान विद्या' विषयक कार्यशाळेचे आयोजन करणे.
- हरित क्षेत्र वाढविण्याच्या दृष्टीने बृहन्मुंबई महानगरपालिका दरवर्षी वृक्षारोपणाची मोहिम हाती घेते. तथापि मुंबईतील जागेच्या कमतरतेमुळे अधिकचे वृक्षारोपणास मर्यादा येत आहे. यास्तव कमीत कमी जागेत जास्तीत जास्त वृक्षारोपण करून कमीत कमी वेळेत शहरी वने तयार करण्याचा हेतू साध्य करण्याकरिता मियावाकी पध्दतीने वृक्षांची लागवड करणे.

मुंबई शहरातील बागा आणि सार्वजनिक उद्यानांचा विकास तसेच शहरामधील हरित क्षेत्र /हिरवळ यांचे प्रमाण वाढविणे आणि शहराच्या सुशोभिकरणात अधिकाधिक भर घालणे याकरीता उद्यान विभागामार्फत विविध उपक्रम हाती घेण्यात येत आहेत.

''वीरमाता जिजाबाई भोसले वनस्पती उद्यान व प्राणिसंग्रहालय'' :

सन १८६२ मध्ये स्थापन झालेले वीरमाता जिजाबाई भोसले वनस्पती उद्यान व प्राणिसंग्रहालय हे देशातील जुन्या प्राणिसंग्रहालयांपैकी एक असून या उद्यान व प्राणिसंग्रहालयास 'पुरातन वास्तू श्रेणी २ (ब)' म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. सदर प्राणिसंग्रहालयाचे वर्गीकरण ''मध्यम प्राणिसंग्रहालय'' असे करण्यात आले असून या प्राणिसंग्रहालयास दिनांक १९.०८.२०२२ पर्यंत मान्यता प्राप्त झाली आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिका प्रशासनाने या उद्यान व प्राणिसंग्रहालयाचा आधुनिकीकरण करण्याचा प्रकल्प हाती घेतला असून त्याअंतर्गत मंजूर झालेला सुधारित बृहत (मांडणी) आराखडयानुसार प्राणिसंग्रहालयातील विकासकामे करण्यात येत आहेत. दि.१२ डिसेंबर २०२२ रोजीच्या महानगरपालिका ठराव क्रमांक ११०७ अन्वये, वीरमाता जिजाबाई भोसले उद्यान व प्राणिसंग्रहालयाच्या नावामध्ये 'वनस्पती' असा शब्द समाविष्ट करुन ''वीरमाता जिजाबाई भोसले वनस्पती उद्यान व प्राणिसंग्रहालय'' असे नामांतर करण्यात आले आहे.

कोरोना महामारीनंतर, माहे मे २०२१ ते मार्च २०२२ पर्यंत सुमारे ७.२५ लाख पर्यटकांनी प्राणिसंग्रहालयास भेट दिली असून, आधुनिकीकरणाच्या विकासकामांमुळे प्राणिसंग्रहालयाची लोकप्रियता दिवसेंदिवस वाढत असून माहे एप्रिल २०२२ पासून आजमितीपर्यंत सुमारे २३.२७ लाख पर्यटकांनी प्राणिसंग्रहालयास भेट दिली आहे.

२. **खात्याची ठळक उद्दिष्ट्ये व ती उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठीच्या उपाययोजना याचा गोषवारा :**

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
१.	**मुंबईमधील हरित पट्ट्यांचा विस्तार**	- शहर व उपनगरातील विद्यमान वृक्षांचे जतन आणि नवीन वृक्षांची लागवड आणि त्यांची निगा	१२१.७४	४०.१५
२.	**मनोरंजन सुविधांसह लहान मुलांसाठीच्या उद्यानांचा विकास**	(एक) आधुनिक साधन सामग्री व मनोरंजन विषयक सुविधांसह मुलांच्या उद्यानांचा विकास	१.००	०.६४
		(दोन) खेळाचे नवीन साहित्य पुरविणे	२.००	०.८१
३.	**विद्यमान उद्यानांचा विकास आणि नियोजनबध्द उद्याने आणि हरित जागांचा विकास**	(एक) शहर आणि उपनगरांमध्ये थीम गार्डन्सचा विकास	१.००	०.६३
		(दोन) विद्यमान उद्यानांची दर्जोन्नती	२०.००	१६.२३
		(तीन) नवीन उद्याने / मनोरंजन उद्यानांचा विकास	५.००	१.२६
		(चार) मुंबई शहर आणि उपनगरात विविध मनोरंजन उद्याने, खेळाची मैदाने, उद्यान भूखंडाचा विकास करणे.	★ ५५.९०	५६.२९
४.	**शहरातील प्राणी संग्रहालयाचे आधुनिकीकरण**	वीरमाता जिजाबाई भोसले प्राणीसंग्रहालयाचे (Zoo) आधुनिकीकरण	१०४.००	३२.११
५.	**क्रीडांगणांची दर्जोन्नती**	खुल्या जागा व्यवस्थापन योजनेअंतर्गत खेळाच्या मैदानांची दर्जोन्नती	५.००	२.५७

★सुधारित अंदाज सन २०२२-२३ नुसार ₹५८.७९ कोटी

३. सन २०२२-२०२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती आणि साध्य केलेली फलश्रुती :

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
१.	मुंबईमधील हरित पट्ट्यांचा विस्तार	महानगरपालिकेच्या विविध पदपथावर व मोकळया जागेत असलेल्या झाडांचे परिरक्षण करण्यात आले. मुंबई शहरात जास्तीत जास्त झाडे लावण्यासाठी विविध शाळा, महाविद्यालये, गृहनिर्माण संस्था, कारखाने, औद्योगिक संस्था, रुग्णालये, शासकीय – निमशासकीय संस्था व मुंबईतील नागरिकांना त्यांच्या आवारात झाडे लावण्यासाठी महानगरपालिकेतर्फे रोपे पुरविण्यात आली.
२.	क्रिडांगणाची दर्जोन्नती	१) कै. एकनाथ (भाई) मारूती बांदल मैदान, डॉकयार्ड रेल्वे स्टेशन, मुंबई - ४०० ०१० २) दि. रघुनाथ विठ्ठल मैदान, प्रतिक्षानगर, सायन ३) अशोक पिसाळ मैदान, प्रतिक्षानगर, सायन ४) सीटीएस नं. ९५४, पाली माला रोड, सेंट एनी शाळेजवळ, वांद्रे (पश्चिम) येथील खेळाचे मैदान ५) जयवंती जगन्नाथ पेदे क्रिडांगण, न.भू.क्र.११०३/अ, आराम नगर, वर्सोवा, अंधेरी ६) पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय खेळाचे मैदान, चित्ता कॅम्प, ट्रॉम्बे, गोवंडी
३.	आधुनिक तंत्रज्ञानाद्वारे रोपवाटिकांचा विकास	रोपवाटिकांचा विकास करताना जास्तीत जास्त आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर होईल याची काळजी घेण्यात आली आहे. तसेच नागरिकांना विविध वृक्षांची रोपे विभागामध्ये उपलब्ध होण्याच्या दृष्टिकोनातून विभाग कार्यालयातून रोपवाटिका उपलब्ध करून दिल्या आहेत.
४.	मनोरंजन सुविधांसह लहान मुलांसाठीच्या उद्यानांचा विकास	लहान मुलांकरिता आकर्षक खेळाची साधणे बसवून विविध उद्यानांचा विकास करण्यात आला.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
५.	विद्यमान उद्यानांचा विकास आणि सुंदर नियोजनबध्द उद्याने आणि हरित जागांचा विकास	१) सुरक्षा उद्यान, कॅप्टन प्रकाश पेठे मार्ग, कफ परेड, मुंबई - ४००००५ २) पोलिस इन्स्पेक्टर शहीद शशांक शिंदे उद्यान, गणपावडर लेन, कृष्णकांत घायवट मार्ग, माझगाव, मुबंई - ४०००१० ३) बेबी गार्डन, सायरस एव्हेन्यु मार्ग, आग्रीपाडा, मुबंई - ४००००८ ४) लाला लजपतराय उद्यान, हाजी अली ५) ट्रॅग्युलर उद्यान, गव्हर्न्मेंट कॉलनी, हाजी अली ६) र.म.गवंडे उद्यान, भांडार गल्ली, प्लॉट नं. २५१ (बी), माहिम ७) हंसभुग्रा जंक्शन ते कलानगर येथील पश्चिम द्रुतगती मार्गालगत पूर्व आणि पश्चिम बाजूस असलेले स्ट्रीप्स गार्डन ८) प्रो. अल्मेडा पार्क, सीटीएस नं. १०५० एफ.पी.नं.५०, प्रो. अल्मेडा रोड, भाभा हॉस्पिटलजवळ, वांद्रे (पश्चिम) ९) न.भू.क्र. ५३/भाग, ५४/भाग, अस्मिता शाळेजवळ, जोगेश्वरी (पूर्व) येथील मनोरंजन मैदान १०) लोकनेते मा.गोपीनाथ मुंडे उद्यान, न.भू.क्र. १७१/१ए/४३ए, आकुर्ली गाव, कांदिवली (पूर्व), मुंबई - ४०० १०१ ११) माजी मुख्यमंत्री आणि केंद्रीय मंत्री विलासराव देशमुख पार्क, न.भू.क्र. १७१/१ए/२७, लोखंडवाला टाऊनशिप, आकुर्ली गाव, मुंबई - ४०० १०१. १२) लोकनेते मा.गोपीनाथ मुंडे उद्यान, न.भू.क्र. १२८/ए/३३सी, महावीर नगर, कांदिवली गाव, कांदिवली (पश्चिम), मुंबई - ४०० ०६७

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
		१३) प्रमोद नवलकर उद्यान, न.भू.क्र. ७४४/४, ७४८/४, ठाकूर कॉम्प्लेक्स जवळ, कांदिवली (पू), मुंबई - ४०० १०१ १४) गावदेवी मनोरंजन मैदान, ३१९/एफ, दहिसर गावठाण, दहिसर (प) १५) महादेव उर्फ बबन कराड उद्यान, २७५८/ए/२, २७५८/ए/३, एस.एन.दुबे रोड, रावळपाडा, दहिसर (पूर्व)
६.	मुंबई येथील भायखळा स्थित वीरमाता जिजाबाई भोसले उद्यान व प्राणिसंग्रहालयाचे आधुनिकीकरण करण्याच्या दृष्टीने विविध विकासकामे करणे.	• मगर व सुसर या प्रदर्शनीचे बांधकाम पूर्ण झाले असून प्रदर्शनी पर्यटकांसाठी खुली करण्यात आली आहे. • प्रकल्पाच्या तिसऱ्या टप्प्यामध्ये प्राणीसंग्रहालयालगतच्या दोन भूखंडावर (सुमारे १० एकर) विस्तारीकर्णांतर्गत विदेशी प्राण्यांचे अधिवास तयार करण्यात येणार आहे.

४. सन २०२२-२३ व २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि सन २०२२-२३ चे प्रत्यक्ष आकडे:

(₹ कोटीत)

	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२३-२४
भांडवली अर्थसंकल्पीय तरतूद	२६२.८२	२५१.८७	४९४.२४
महसुली अर्थसंकल्पीय तरतूद	२९४.७६	३२१.२२	३१४.८१
वृक्ष प्राधिकरण महसुली तरतूद	१२१.७४	४१.५२	१२१.४४
एकूण	६७९.३२	६१४.६१	९३०.४९

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

कार्यानुरुप अहवाल २०२३-२४

बाजार खाते

१. **प्रस्तावना** :

मुंबई महापालिका अधिनियम १८८८ च्या कलम ६१ (ह) नुसार सार्वजनिक बाजार बांधणे आणि सुस्थितीत ठेवणे आणि सर्व बाजारांचे विनियमन करणे हे महानगरपालिकेचे अनिवार्य कर्तव्य आहे.

उपरोक्त कर्तव्य प्रभावीपणे पार पाडण्यासाठी, खालील उद्दीष्टे साध्य करणे आवश्यक आहे.

- नागरीकांना दैनंदिन जीवनावश्यक वस्तुंची एकाच ठिकाणी खरेदी करण्याची सेवा उपलब्ध करणे.
- विद्यमान महानगरपालिका मंडयांचे परिरक्षण तसेच दुरुस्त्या करणे.
- विद्यमान महानगरपालिकेच्या मंडयांचा पुनर्विकास तसेच आधुनिकीकरण करणे.

महानगरपालिकेच्या एकूण ९२ विद्यमान मंडया व समायोजन आरक्षणांतर्गत प्राप्त झालेल्या १०८ मंड्या असून या मंडयांना बहुसंख्य मुंबईकर नियमितपणे भेट देत असतात. मिर्झा गालीब मंडई, लोकमान्य टिळक मंड्यांची सर्वंकश दुरुस्ती पारंपारिक स्वरुप कायम ठेवुन इमारत परिरक्षण खात्यामार्फत सुरू आहे. तसेच कुलाबा मंडई, परळगाव मंडई, हेमंत मांजरेकर मंडई, मुलुंड पुर्व मंडई यांचे इमारत परिरक्षण विभागामार्फत करण्यात येत असलेली व्यापक संरचनात्मक दुरस्तीची कामे अंतिम टप्प्यात आहेत. इतर मंडयांच्या किरकोळ दुरुस्त्या विभाग स्तरावर सुरू आहेत.

महानगरपालिकेने दिनांक ०५.०९.२००२ मध्ये मंजूर केलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार व राज्य शासनाने सन २००४-०५ मध्ये मान्यता दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार १८ मंडयांना सन २००६ ते २०१० मध्ये मंडई पुनर्विकासासाठी संस्था/विकासक यांस इरादापत्र देण्यात आले आहे. त्यातील ५ इरादापत्र रद्द करण्यात आले आहे. मा. मुंबई उच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार १) सांताक्रुझ मंडई, २) अण्णासाहेब वर्तक मंडई, ३) अे. अे. भाऊ लाड मंडई, ४) समर्थ रामदास मंडई, ५) व्ही.एल.वाघदरे मंडई, व ६) जे.व्ही.पी.डी. मंडई हया मंडयांच्या पुनर्विकासासाठी इरादापत्र जारी करण्यात आले आहे. तसेच १) भुलेश्वर मंडई ला तांत्रिक कारणास्तव इरादापत्र जारी करण्यात आले नाही. सदर बाबतची तांत्रिक अडचणी दुर झाल्यानंतर इरादापत्र जारी करण्याची प्रक्रिया चालू करण्यात येईल. अशा एकूण २० मंडयांचा पुनर्विकास प्रस्तावित आहे.

कलीना मंडई, पाली मंडई, टिळक नगर मंडई, पार्कसाईट मंडई व हिराचंद देसाई मंडई या ५ मंडईचे पुनर्विकास भाग बांधून पुर्ण झाला आहे. पाली मंडई, टिळक नगर मंडई व हिराचंद देसाई मंडईतील परवानाधारकांना नवीन इमारतीमध्ये पुनर्वसित करण्यात आले आहे. वर नमुद एकूण २० मंडयांना महाराष्ट्र शासनाने मंजरू केलेल्या दिनांक ०१.०४.२०२१

च्या अधिसुचना व विकास नियंत्रण व प्रोत्साहन नियमावली – २०३४ मधील विनियम ३३(२१)(सी) नुसार अनुज्ञेय चटई क्षेत्रफळ वापरण्यासाठी सुधारित इरादापत्र देण्याची प्रक्रिया चालू झाली आहे.

महाराष्ट्र शासनाच्या नगर विकास विभागाने संमत केलेल्या विकास नियंत्रण नियमावली-२०३४ मधील विनियम ३३(२१)(सी) च्या अन्वये बाजार विभागामार्फत १० मंडयांचा पुनर्विकास करण्यात येत असून त्यापैकी टोपीवाला मंडई, महात्मा ज्योतिबा फुले मंडई, शिरोडकर मंडई व बाबु गेणू मंडई या ४ मंडयांचे पुनर्विकासाचे काम सुरू करण्यात आले आहे उर्वरित ६ मंडयांचे आराखडे तयार करण्याचे काम सुरू आहे.

हिंदु ह्रदयसम्राट श्री.बाळासाहेब ठाकरे, अंधेरी (पूर्व) येथील मंडईमधील तळमजला ते दुसरा मजला दि. ३०.०६.२०२२ पासून भाडेतत्त्वावर देण्यात आहे. तिसरा ते पाचवा मजला नियोजित के/उत्तर विभाग कार्यालयासाठी 'के/पुर्व' विभागास मा. आयुक्त यांचे मंजुरीनुसार दिनांक ३०.०६.२०२२ रोजी देण्यात आला आहे. सहावा मजला ते नववा मजला (इमारत प्रस्ताव) पश्चिम उपनगरे विभाग, 'एच' विभाग व 'के' विभाग यांचे कार्यालय कार्यरत आहे. १) क्रांतीसिह नाना पाटील मंडई, २) मीनाताई ठाकरे मंडई, दादर (प), ३) साईनाथ रोड मंडई मालाड (प) व ४) बोरीवली (प) मंडई येथे सेंद्रीय कच-याचे विघटन करण्यासाठी Organic Waste Converter (OWC) बसविण्यात आले आहेत. तसेच ऐरोली जकात नाका येथील अंशत: भुखंडावर सेंद्रीय कचरा प्रक्रिया Organic Waste Converter यंत्रणा स्थापित करण्यात आली आहे.

बाजार विभागात सध्या मंडईचे भाडे व अनुज्ञापत्र नूतनीकरण सॅपद्वारे करण्यात येत आहे, त्यामुळे अनुज्ञापत्रधारकांना सदर सुविधा उपलब्ध झाली आहे.

२. **खात्याची ठळक उद्दिष्टे व ती उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठीच्या उपाययोजना याचा गोषवारा :**

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्टे	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
१.	**विद्यमान महानगरपालिका मंडयांचे योग्यप्रकारे परिरक्षण आणि दुरुस्त्या करणे.**	(एक) महात्मा ज्योतिबा फुले मंडई - टप्पा -२ (के.एम.जे.पी.) चा पुनर्विकास करणे	४०.००	२२.६८
		(दोन) महानगरपालिका मंडयांच्या विशेष स्वरुपाच्या दुरुस्त्या करणे	२५.८९	३.८४
		(तीन) मंडयांना पारंपारिक स्वरुप देण्याकरिता व्यापक दुरुस्त्या	५.३७	१.२९
२.	**नागरिकांना दैनंदिन गरजेच्या वस्तू त्यांच्या सोयीनुसार एकाच छताखाली खरेदी करणे शक्य व्हावे म्हणून बाजाराची सुविधा उपलब्ध करुन देणे**	(एक) टोपीवाला मंडई येथे मंडई तसेच नाटयगृहाची सोय करणे	२०.००	७.९०
		(दोन) नवीन मार्केट बांधणे	०.१०	---
३.	**शौचालयांची दुरुस्ती व पुनर्बांधणी**	महानगरपालिका बाजारातील शौचालयांच्या दुरुस्त्या / पुनर्बांधणी करणे	०.१०	---
४.	**मंडयातील कचऱ्याचे जैविक रुपांतरण**	महानगरपालिका बाजारातील सेंद्रीय कचऱ्याची विल्हेवाट (सेंद्रीय कचरा परिवर्तक)	१०.००	७.५७

३. सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती आणि साध्य केलेली फलश्रुती :

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
१.	विकास नियमावली – २०३४ नुसार महानगरपालिकेमार्फत पुनर्विकास करणे	महात्मा ज्योतिबा फुले मंडईमधील हेरीटेज भाग वगळून अन्य भागांचा पुनर्विकास चालू असून ३५ टक्के बांधकाम पूर्ण झाले आहे. शिरोडकर मंडई पुनर्विकसीत करण्यात येत असून नव्या इमारतीच्या आठ मजल्यापर्यंत फेज – १ चे काम पूर्ण करण्यात आले असून तेथील मासळी मंडई नवीन इमारतीची निम्म तळमजल्यावर स्थलांतरित केली असून इमारतीचे काम प्रगतीपथावर आहे. बाबू गेनू मंडई व टोपीवाला मंडईचे बांधकाम प्रगतीपथावर आहे. तसेच चेंबुरकर मंडई, बोरीवली मंडई, नवलकर मंडई, खेरवाडी मंडई ह्या मंड्यांच्या पुनर्विकासासाठीचे नकाशे बनविणे प्रगती पथावर आहे.
२.	खाजगी मंडयांच्या धर्तीवर विद्यमान महानगरपालिकेच्या मंड्यांचा पुनर्विकास आणि आधुनिकीकरण करणे	खाजगी विकासकांमार्फत मंडई पुनर्विकास सुरू असलेल्या प्रकरणांपैकी १) कै.बी.आर गावडे मंडई, २) पाली मंडई, ३) वाकोला महानगरपालिकामंडई, ४) पंतनगर महानगरपालिका मंडई व ५) संत जलाराम ६) हिराचंद देसाई मंडई, ७) टिळक नगर मंडई महानगरपालिकेच्या परवानाधारकांना पुनर्वसित करण्यात आले आहे. तसेच कालिना मंडईस भोगवटा प्रमाणपत्र प्राप्त झाले असून पूनर्वसन प्रतिक्षेत आहे. विक्रोळी पार्कसाईट मंडईच्या पुनर्वसन भागाचे बांधकाम प्रगतीपथावर आहे.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
३.	नागरीकांना दैनदिन गरजेच्या वस्तू त्यांच्या सोयीनुसार एकाच छताखाली खरेदी करणे शक्य व्हावे म्हणून बाजाराची सुविधा उपलब्ध करून देणे.	हिंदुह्रदययसम्राट श्री. बाळासाहेब ठाकरे मंडई येथील तळमजला व वरील दोन मजले भाडेतत्वावर चालविण्यासाठी देण्याची प्रक्रिया पूर्ण झाली आहे. दिनांक ३०.०६.२०२२ पासून तळमजला ते दुसरा मजल्यांवर मंडईनिहाय बाजार बसविण्यात येत आहे. तसेच महानगरपालिकेच्या जुन्या मंड्यांमध्ये एकाच ठिकाणी नागरिकांना लागणाऱ्या दैनंदिन वस्तुंची सोय करण्यात आली आहे.
४.	मंडयांमध्ये कचऱ्याच्या विघटनासाठी Organic Waste Converter (OWC) ची व्यवस्था करणे	महानगरपालिकेच्या ४ मंडयांमध्ये प्रायोगिक तत्वावर ओ.डब्ल्यु.सी. बसविण्यात आला आहे. तसेच बोरीवली मंडई व ऐरोली जकात नाका येथील बाजार विभागाच्या अख्यत्यारीतील मोकळ्या भुखंडावर ओ.डब्ल्यु.सी. प्रकल्प उभारण्यात आला असून सदर मंड्यांमधील कचरा कंत्राटदारामार्फत उचलून वरील नमूद ठिकाणी त्याचे ओ.डब्ल्यु.सी. मशिन्समार्फत सेंद्रिय खतात रुपांतर करण्यात येत आहे.

४. **सन २०२२-२३ व २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि सन २०२२-२३ चे प्रत्यक्ष आकडे:**

(₹ कोटीत)

	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२३-२४
भांडवली अर्थसंकल्पीय तरतूद	१२१.७२	५५.२५	९६.३०
महसुली अर्थसंकल्पीय तरतूद	६४.०६	५७.३५	७५.४२
एकूण	१८५.७८	११२.६०	१७१.७२

देवनार पशुवधगृह

१. प्रस्तावना :

मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८ च्या कलम ६१ (ह) नुसार पशुवधगृहाची उभारणी व त्याचे विनियमन करणे ही महानगरपालिकेची अनिवार्य जबाबदारी आहे. तद्अनुषंगाने १९७१ साली देवनार पशुवधगृह हे महानगरपालिकेचे आशिया खंडातील सर्वात मोठे असे पशुवधगृह स्थापन करण्यात आले आहे. तसेच सार्वजनिक आरोग्य खात्याच्या अखत्यारीत असलेले श्वान नियंत्रण कक्ष व गुरेढोरे कोंडवाडा ह दोन विभाग दि. ११.०९.२०१७ पासून महाव्यवस्थापक देवनार पशुवधगृह यांच्या अखत्यारीत हस्तांतरीत करण्यात आले आहेत.

देवनार पुशवधगृहाचा परिसर एकूण ६४ एकराचा असून त्याचे ३ भागात विभाजन करण्यात आले आहे.

१) प्रत्यक्ष पशुवधगृहे / कारखाना विभाग	-	२१ एकर
२) बाजार विभाग	-	१९ एकर
३) जनावरांसाठी चरई क्षेत्र	-	२४ एकर

देवनार पशुवधगृहाच्या स्थापनेमागे महानगरपालिकेची पुढीलप्रमाणे प्रमुख उद्दीष्टये होती.

१) मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रातील नागरिकांना स्वच्छ, निर्जंतुक मांसाचा पुरवठा.

२) पशूवधाच्या पश्चात निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याचे योग्य प्रकारे विल्हेवाट लावणे.

३) मुंबईत जिवंत शेळ्या-मेंढ्या, म्हैसवर्गीय प्राणी व वराह या प्राण्यांच्या बाजारासाठी व्यवस्था करणे.

प्राणी क्लेश कायदा १९६०, पशुवधगृह नियमावली २००१, खाद्य सुरक्षा व मानके कायदा २००६, महापालिका अधिनियम १८८८ कलम ४६१ (k,l,m,n) याद्वारे देवनार पशुवधगृहाचे दैनंदिन कार्य पार पाडले जाते. यामध्ये जनावरांच्या वधासाठी अनुज्ञापनपत्र देणे, जनावरांच्या बाजारासाठी जागा उपलध करून देणे, जनावरांची वधपूर्व व वधोत्तर तपासणी करणे, स्वच्छ, सकस व निरोगी मांस उपलब्ध करून देणे इत्यादी कर्तव्ये देवनार पशुवधगृहामार्फत पार पाडली जातात.

देवनार पशुवधगृहामध्ये मुख्यत्वे शेळया- मेंढया, म्हशी व म्हशींचे रेडे व डुकरे इत्यादी प्राण्यांचा वध केला जातो. महाराष्ट्र प्राणी संरक्षण कायदा १९७६ सुधारणा १९९५, अंतर्गत बैलांच्या वधास पूर्णपणे बंदी असल्यामुळे दिनांक ४ मार्च २०१५ पासून कायदा अंमलात आल्यानंतर बैलाचा वध देवनार पुशवधगृहामध्ये पूर्णपणे बंद करण्यात आला आहे.

देवनार पशुवधगृहामध्ये मुख्यत्वे शेजारील राज्यातील म्हणजे राजस्थान, गुजरात, मध्यप्रदेश, कर्नाटक या राज्यातील शेळया-मेंढया विक्रीसाठी येतात. महाराष्ट्रातील शेळया-मेंढयाचे प्रमाण अत्यल्प आहे. शेळया मेंढयाचा बाजार आठवडयातून २ दिवस म्हणजे मंगळवार व शनिवार या दिवशी भरतो. शेळया-मेंढयाचा देवनार पशुवधगृहात प्रवेश झाल्यावर तात्काळ त्यांची नोंदणीकृत पशुवैद्यकीय अधिकाऱ्यामार्फत वधपूर्व तपासणी केली जाते. वधपूर्व तपासणी झाल्यावर शेळया मेंढया विक्रीसाठी बाजार विभागात आणल्या जातात. दरम्यान जनावारांसाठी चारा, पाण्याची सोय केली जाते. सदर शेळया मेंढयांची बाजारात दुकानदारांमार्फत खरेदी केली जाते. सदर खरेदी केलेल्या शेळया मेंढयांना तद्नंतर वधासाठी प्रत्यक्ष पुशवधगृहामध्ये आणले जाते. या सर्व कालावधीत जनावरांना पुरेशी विश्रांती मिळावी, चारा व पाण्याची सोय व्हावी या करिता निवा-याची व्यवस्था केली आहे.

बकरी ईद व्यवस्था :

दैनंदिन पशुवधाव्यतिरिक्त देवनार पशुवधगृहामार्फत बकरी ईद या धार्मिक सणानिमित्त देवनार पशुवधातील शेळ्या-मेंढ्या बाजारात मोठ्या प्रमाणात बकऱ्यांची आवक होते. तसेच व्यवस्थापन देखील पाहिले जाते. बकरी ईद निमित्त सन २०२२-२३ मध्ये अंदाजे १४००० म्हैंसवर्गीय जनावरांची व २ लाख बक-यांची देवनार पशुवधगृहामध्ये विक्री करण्यात आली होती. विक्रीकरिता येणाऱ्या शेळ्यां-मेंढ्या व म्हैस वर्गीय जनावरांच्या निवाऱ्यासाठी तात्पुरत्या स्वरुपाच्या छावण्या, अतिरिक्त पाणी पुरवठा तसेच विजेची सोय महानगरपालिकेमार्फत पुरविली जाते. जनावरांच्या विक्रीकरिता येणाऱ्या व्यापाऱ्यांसाठी शौचालय, पिण्याचे पाणी तसेच विश्रामगृहाची सोय महानगरपालिकेतर्फे पुरविली जाते. बकरी ईद मध्ये १५ दिवस जनावरांची आवक व विक्री सुरू होते. तद्अनुषंगाने उपरोक्त नमूद केलेल्या सोयी पुरविल्या जातात. हया व्यतिरिक्त कायदा सुव्यवस्थेच्या दृष्टीने अतिरिक्त पोलिस बंदोबस्त तसेच अतिरिक्त सुरक्षा रक्षकांची नेमणूक केली जाते. पूर्ण परिसरावर लक्ष ठेवण्याकरिता ठिकठिकाणी ३७६ सीसीटीव्ही कॅमेऱ्यांची सोय केली होती. तसेच देवनार पशुवधगृहामध्ये जनावरे खरेदीसाठी येणाऱ्या नागरिकांकरिता तात्पुरत्या उपहारगृहांची सुविधा उपलब्ध करण्यात येते.

बकरी ईद मध्ये १५ दिवस संपूर्ण परिसराच्या स्वच्छतेकरिता नियमित सफाई कामगारांव्यतिरिक्त अशासकीय संघटनांची सेवा देखील पुरविली जाते.

श्रृंगी जनावरांची धार्मिक कार्यासाठी खरेदी करून त्यांचा वध देवनार पशुवधगृहामध्येच करणे बंधनकारक आहे व त्यासाठी बकरी ईद व त्यानंतरचे २ दिवस वधासाठी आवश्यक व्यवस्था प्रशासनामार्फत केली जाते. धार्मिक कार्याकरिता खरेदी केलेल्या शेळया –मेंढया कलम ४०३ (ई) अंतर्गत घरी घेऊन जाण्याकरिता महानगरपालिकेने बनविलेल्या धोरणानुसार परवानगी देण्यात येते.

२. खात्याची ठळक उद्दिष्ट्ये व ती उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठीच्या उपाययोजना याचा गोषवारा :

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
१.	**देवनार पशुवधगृहाचे आधुनिकीकरण / प्राण्यांची आरोग्यपूर्ण वाहतूक आणि वध यासाठी आधुनिक सुविधेची तरतूद**	(एक) देवनार पशुवधगृह आणि कत्तलखाना विभाग यांचे आधुनिकीकरण करणे	२८.३६	१०.०५
		(दोन) देवनार पशुवधगृहाच्या सर्वसाधारण स्थापत्य दुरुस्त्या.	०.७०	०.५९
		(तीन) इन्सीनरेटर / प्राण्यासाठी स्मशानभूमी	४.२२	०.९१
२.	**बकरी ईद व्यवस्थापन**	- बकरी ईद – विशेष परिरक्षण	१.५०	१.४९

३.　**सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती आणि साध्य केलेली फलश्रुती :**

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
१.	पशुवधाचे बृहन्मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १९८८ कलम ४६१ अन्वये बनविण्यात आलेल्या उपविधीनुसार विनियमन	*गुरे - ढोरे विभाग:* मुंबईच्या नागरिकांना निरोगी व सकस घाऊक बीफ मांस उपलब्ध करणे हे काम या विभागामार्फत पाहिले जाते. ४१० म्हैसवर्गीय जनावरे प्रती पाळी एवढी पशुवध क्षमता असलेल्या गुरेढोरे साधारणत: अंदाजित ३६५ जनावरांचा प्रती दिन वध केला जातो. *शेळ्या-मेंढया विभाग:* ६००० शेळ्या-मेंढ्या प्रती पाळी एवढी पशूवघ क्षमता असलेल्या या विभागात सर्वसाधारणपणे अंदाजे १२५० शेळ्यामेंढ्या प्रती दिन वध केल्या जातात. त्यात निर्यातीकरिता कापली जाणारी जनावरे, मध्यरात्र वध विभाग व उपनगरे विभागात होणाऱ्या शेळ्यामेंढ्यांचा वध समाविष्ट आहे. *वराह विभाग :* मुंबईच्या नागरिकांना वराहाचे मांस उपलब्ध होण्यासाठी कार्यरत असणाऱ्या वराह विभागाची २०० वराह एका पाळीत वध करण्याची क्षमता असलेल्या या विभागात सरासरी ६५ एवढ्या वराहांचा प्रतिदिन पशुवध करण्यात आला. *अनुज्ञाप्ती संख्येत भरीव वाढ :* देवनार पशुवधगृहामार्फत एकूण ४४ प्रकारचे अनुज्ञाप्ती देण्यात येतात. सन २०२२-२३ मध्ये एकूण १६२९ एवढ्या अनुज्ञाप्तीधारकांना अनुज्ञाप्ती देण्यात आल्या.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
२.	पशुवधापश्चात निर्माण होणारा घन कचरा व द्रव कचऱ्यांची महाराष्ट्र प्रदुषण नियंत्रण मंडळाच्या मानकानुसार प्रक्रिया करणे व विल्हेवाट लावणे.	अ) राष्ट्रीय हरित लवाद, पुणे यांचे आदेशानुसार भाभा अणुसंशोधन केंद्र यांच्या तंत्रज्ञानावर आधारित पशुवधापश्चात निर्माण होणाऱ्या Type-1 व Type-2 घन कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याकरिता १५ MT एवढी क्षमता असलेल्या बायोमिथेनेशन सयंत्राची उभारणी सन २०१७ मध्ये करण्यात आली असून, सदर सयंत्राद्वारे मागील वर्षी ७४४ मे.टन घन कचऱ्यावर प्रक्रिया करुन ४०७४ युनिट एवढी वीज निर्माण करण्यात आली आहे. ब) महाराष्ट्र प्रदुषण नियंत्रण मंडळाच्या निर्देशानुसार पशुवधापश्चात निर्माण होणाऱ्या दुषित पाण्यावर प्रक्रिया करण्याकरिता सन २००४ मध्ये 1.3 MLD एवढी क्षमता असलेल्या ETP Plant ची उभारणी करण्यात आली व सदर सयंत्राद्वारे प्रतिवर्ष सुमारे ३० कोटी लिटर दुषित पाण्यावर प्रक्रिया करुन प्रक्रिया केलेले पाणी देवनार पशुवधगृहातील रस्ते धुण्याकरिता व परिसरातील बागेकरिता वापरुन उर्वरित पाणी महापालिकेच्या मलनि:सारण वाहिनीमध्ये सोडण्यात येते.
३.	पशुवधगृहाचे आधुनिकीकरण व दर्जोन्नती	सुमारे चार दशकांपूर्वी बांधलेल्या सध्याच्या या पशुवधगृहाचे मुंबईला जागतिक दर्जाचे शहर बनविण्यासाठी महानगरपालिकेने घेतलेल्या पुढाकाराचा एक भाग म्हणून संपूर्णपणे आधुनिकीकरण करण्याचे नियोजिले आहे.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
		त्यामुळे भविष्यकाळात आवश्यक स्थापत्य/विद्युत / यांत्रिकी /वास्तुशास्त्रीय /संरचनात्मक /उद्यान विद्या विषयक बाबी आणि संगणकीकरण व स्वयंचलन यांनी परिपूर्ण असलेले हे जगातील सर्वोत्तम पशुवधगृहांशी स्पर्धा करू शकणारे अत्याधुनिक पशुवधगृह असेल. त्यामुळे मुंबईच्या रहिवाशांना उत्तम प्रतीच्या आरोग्यदायी मासांचा पुरवठा होईल देवनार पशुवधगृहाच्या आधुनिकीकरणाच्या फेज-1 A चे काम नाला बाह्यवळण संरक्षणभिंत व जामिनीची पातळी उंचावणे काम पूर्ण झाले असून, प्रत्यक्ष पशुवधगृहाच्या बांधकामाची निविदा प्रक्रिया बाकी आहे.
४.	पाळीव श्वानांसाठी शव दाहिनीची सुविधा	बृहन्मुंबईच्या शहर, पश्चिम व पूर्व उपनगरांमध्ये प्रत्येकी एक अशी पाळीव /भटके श्वान / मांजरांसाठी नैसर्गिक वायूवर आधारित दहनभट्टी उभारण्याचे काम सुरू असून, पश्चिम उपनगरातील मालाड, गुरे कोंडवाडा येथील प्राणी दहनभट्टी सप्टेंबर २०२३ मध्ये नागरिकांसाठी सुरू करण्यात आली आहे. या दहनभट्टयांमध्ये मुंबईतील श्वान अनुज्ञाप्तीधारकांचे श्वान, भटके श्वान, मांजरी, पक्षी यांच्या मृतदेहांची विल्हेवाट लावण्यात येईल. तसेच म्हैसवर्गीय मृत जनावरेही मोठया दहनभट्टीमध्ये दहन करता येतील.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
५.	भटक्या श्वानांचे निर्बिजीकरण व रॅबिज प्रतिबंध लसीकरण, परिमंडळीय पशुवैद्यकीय सेवा व जनावरांचा दवाखाना	अ) भटक्या श्वानांची संख्या नियंत्रित करण्यासाठी प्राणि जन्म नियंत्रण कार्यक्रम सन १९९४ पासुन बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमध्ये सुरु करण्यात आला. सदर कार्यक्रम मा. उच्च न्यायालय याचिका क्र.१९५६/१९९८ मधील आदेशान्वये व प्राणी (श्वान) जन्मनियंत्रण अधिनियम २००१, अन्वये प्राणी क्लेश कायदा १९६० च्या अधिन राबविण्यात येत आहे. ब) बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे पशुवैद्यकीय सेवा प्रथमच परिमंडळीय स्तरावर उपलब्ध करुन देण्यात आल्या आहेत. सदर सेवेअंतर्गत मुंबईतील भटक्या कुत्र्यांच्या वाढत्या संख्येवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ८३८७ एवढ्या भटक्या श्वानांचे व १७४९ एवढ्या मांजरांचे निर्बिजीकरण करण्यात आले. श्वान नियंत्रण कार्यक्रमावर प्रत्यक्ष देखरेख, भटक्या श्वानांना रेबिज प्रतिबंध लसीकरण करणे, पाळीव श्वानांचा परवाना देणे उत्यादी सेवा उपलब्ध करण्यात आल्या. आजपर्यंत एकूण १८१५ एवढ्या पाळीव श्वानांना नवीन परवाने देण्यात आले असून, २१२७ एवढ्या श्वानांचे परवाने नुतनीकरण करण्यात आले आहे. त्याचप्रमाणे नागरिकांच्या तक्रारीचे निवारण जलद गतीने करण्याकरिता नागरिकांना तक्रार करण्यासाठी MyBmc App. द्वारे सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात येणार आहे. क) सध्याच्या खार येथील पशुवैद्यकीय दवाखान्याच्या जागेत पाच मजली इमारत बांधण्याचे काम सुरु आहे. सदर ठिकाणी अत्याधुनिक पशुवैद्यकीय दवाखाना, पशुवैद्यकीय आरोग्य खात्याचे मुख्यालय, प्राण्यांपासून माणसांना होणाऱ्या रोगांच्या निदानाकरिता (Zoonotic diseases) प्रयोगशाळा याव्यतिरिक्त अद्ययावत निदान सुविधा असलेला प्राण्यांच्या दवाखाना या सेवा उपलब्ध करुन देण्यात येतील.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
६.	भटक्या / मोकाट गुरांबाबत कार्यवाही करणे व गुरेढोरे कोंडवाड्याचे व्यवस्थापन	अ) मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १९८८ च्या कलम ४४१ (क) मधील तरतुदीनुसार वर्षभरात एकूण २९४ भटक्या / मोकाट गुरांबाबत जप्तीची कार्यवाही करण्यात आली. ब) मालाड येथील कोंडवाड्याचे पुनर्बांधकाम सुरु असून सन २०२४-२५ मध्ये पूर्ण होईल. क) यावर्षी लम्पी रोगाच्या साथीला अटकाव करण्याकरिता, महानगरपालिका क्षेत्रातील सर्व भटक्या/मोकाट गुराचे तसेच खाजगी मालकीच्या गोठ्यातील गुरांचे सर्वेक्षण करुन त्यांचे लसीकरण करण्यात आले.

४. सन २०२२-२३ व २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि सन २०२२-२३ चे प्रत्यक्ष आकडे:

(₹ कोटीत)

	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२३-२४
भांडवली अर्थसंकल्पीय तरतूद	३८.३८	१२.५३	२६.९९
महसुली अर्थसंकल्पीय तरतूद	४८.७७	५४.०१	५८.२०
एकूण	८७.१५	६६.५४	८५.१९

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

कार्यानुरुप अहवाल २०२३-२४

मुंबई अग्निशमन दल

१. **प्रस्तावना** :

मुंबई महानगरपालिका अधिनियम कलम ६१ (क) अन्वये आगीपासुन मुंबईच्या नागरिकांच्या जीविताचे व मालमत्तेचे रक्षण करण्याचे बंधनकारक कर्तव्य अग्निशमन दल पार पाडीत असते. त्याचप्रमाणे इतर आपत्तीच्यावेळी म्हणजेच इमारत कोसळणे, अपघात, प्राणी व पक्ष्यांची सुटका करणे इत्यादी वर्द्यांना प्रतिसाद देते.

अलीकडच्या काळात मुंबई शहर व उपनगरात उत्तुंग इमारती, शॉपिंग मॉल, मल्टीप्लेक्स चित्रपटगृहे इत्यादींच्या बांधकामात मोठया प्रमाणात झालेली वाढ लक्षात घेता, आग आणि इतर संलग्न धोक्याची शक्यता वाढली आहे. अशा धोक्याच्या परिस्थितीला सामोरे जाण्यासाठी अग्निशमन दलाला लागणा-या आवश्यक साधनसामग्रीच्या तांत्रिक क्षमतेमध्ये व संख्येमध्ये मोठया प्रमाणावर वाढ करावी लागणार आहे.

याव्यतिरिक्त राज्यातील समुद्रकिना-यांवर पर्यटकांसाठी सुरक्षा व्यवस्था करण्याबाबत महाराष्ट्र शासनाकडून पारीत करण्यात आलेल्या आदेशान्वये व मा. मुंबई उच्च न्यायालयाच्या आदेशांनुसार अग्निशमन दलातर्फे मुंबईतील ६ समुद्र किना-यांवर जीव रक्षकांची सेवा पुरविण्यात येत आहे.

अग्निशमन दलाचे अत्याधुनिकीकरण व बळकटीकरण करणे ही काळाची गरज आहे, त्या दृष्टीने या खात्याची खालील उद्दिष्टये निर्धारित आहेत.

- आधुनिक अग्निशमन व विमोचन वाहने आणि साधनसामग्री खरेदी करणे आणि कालबाहय यंत्रसामग्री टप्याटप्याने बदलुन अग्निशमन दल अधिक सक्षम करणे.
- मुंबई शहरात उंच व गगनचुंबी इमारतींची झपाटयाने होणारी वाढ लक्षात घेता अग्निशमन दलाचे आधुनिकीकरण आणि विकास करणे हे अत्यंत आवश्यक आहे. याकरिता ६४ मी.उंचीचे दोन टर्नटेबल लॅडर व ५० मी., ७०मी. व ३२ मी. उंचीचे हायड्रॉलिक प्लॅटफॉर्म यांची खरेदी करण्यात आली आहे. तसेच ३० मी आणि ४० मी उंचीचे एक टर्नटेबल लॅडरची खरेदी प्रक्रिया सुरू आहे.
- तळघरांतील आगीचा सामना करण्याकरिता एक फायर फायटिंग रोबोट खरेदी करण्यात आले असून आणखी दोन फायर फायटींग रोबोट खरेदी करण्याकरीता कार्यादेश देण्यात आला आहे.

- जुन्या व कालबाह्य झालेल्या अग्निशमन वाहने बदली करण्याच्या नियोजनांतर्गत संयुक्त अग्निशमन वाहने हायड्रॉलिक प्लॅटफॉर्म - ०७ नग, मिनी वॉटर टेंडर – ५ नग खरेदी करण्याकरीता कार्यादेश देण्यात आले असून, अग्निशमन व विमोचन वाहने – ०६ नग तसेच उत्तुंग इमारत अग्निशमन वाहने – ०५ नग खरेदी करण्याकरीता निविदा प्रसारीत करण्यात आली आहे.
- महानगरपालिकेच्या २२ विभागांमध्ये २२ जलद प्रतिसाद वाहने तैनात करण्यात आल्या असून त्यामुळे आपात्कालीन वर्दीचा प्रतिसादात्मक वेळ कमी होण्यास मदत होत आहे.
- घर / इमारत कोसळणे , भुकंप व इतर नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळेस अडकलेल्या व्यक्तींच्या शोध व विमोचन कार्यासाठी डिजास्टर डिपलॉयमेंट किट – १५ नग खरेदी करून कार्यान्वित करण्यात आले आहेत.
- उत्तुंग इमारतींमधील आगीच्या वर्दीवर अग्निशामक स्वत: सोबत वाहून नेऊ शकतात अशी कम्प्रेस्ड एअर फोम सिस्टीम – ६५ नग खरेदी करून कार्यान्वित करण्यात आले आहेत.
- बोरिवली प्रादेशिक समादेश केंद्र येथे डिजास्टर रिकव्हरी साईट (मिरर ईमेज) ची उभारणी करून कार्यान्वित करण्यात आली आहे.
- अग्निशामकाची कार्यकुशलता व व्यवसायिक कौशल्य वाढविण्याच्या दृष्टीने वेगवेगळ्या तीव्रतेच्या आगी व इमारती ढासळल्यावर विमोचनाच्या वेगवेगळ्या परिस्थितीची अनुकरण करणारी – इमारती मधील आगी व सिमीत जागेमध्ये विमोचन प्रशिक्षण देणारी प्रणाली उभारण्याचे प्रकल्प हाती घेण्यात आला आहे.
- तसेच अग्निशमन दलामध्ये प्रशिक्षित मनुष्यबळ वाढविण्याच्या दृष्टीने त्यामध्ये
  - ९१० अग्निशामकांची पदे भरण्याची प्रक्रिया पुर्ण करून प्रशिक्षण कार्यक्रमास सुरुवात करण्यात आली आहे.
  - ५४ यंत्रचालकांची आवश्यकता पुरविण्याकरिता बाह्य संस्थेची नेमणूक करण्यात आली आहे.
  - प्रमुख अग्निशामकांची पदे अग्निशामक संवर्गामधून पदोन्नती द्वारे भरण्यात आली आहेत.
  - दुय्यम अधिकारी यांची पदे प्रमुख अग्निशामक व यंत्र चालक संवर्गामधून पदोन्नती द्वारे भरण्याची प्रक्रिया सुरू करण्यात आली आहे.
- त्याच प्रमाणे मुंबई शहराची होणारी दैनंदिन वाढ व लोकसंख्येमध्ये होणारी वृद्धी यामुळे आगी सारख्या दुर्घटनांमध्ये वाढ झालेली आहे. तसेच शहरात होणारी वाहतुकीची कोंडी यांचा विपरित परिणाम प्रतिसाद वेळेवर होत आहे. त्या दृष्टीने यामध्ये सुधारणा करण्याकरिता नवीन अग्निशमन केंद्रे बांधण्याचे प्रस्ताविण्यात आलेले आहे. नवीन अग्निशमन केंद्राकरिता भूखंड उपलब्ध करुन देण्याकरिता मुख्य अभियंता (विकास व नियोजन) यांच्याकडे पाठपुरावा करण्यात येत आहे. आगीवर पोहोचण्याचा प्रतिसादात्मक वेळ कमी होण्याकरिता अतिरिक्त २६ अग्निशमन केंद्र, प्रस्ताविण्यात आली असून ठाकूर विल्हेज, कांदिवली (पुर्व) येथे आणि कांजुरमार्ग (प) येथे

एल.बी.एस. मार्ग आकृती बिल्डिंग जवळ या ठिकाणी नवीन अग्निशमन केंद्र बांधण्याचे लवकरच पूर्ण होणार असून जुहू - तारा रोड - सांताक्रूज (प), माहूल रोड - चेंबूर व टिळक नगर येथे अद्ययावत अग्निशमन केंद्रे उभारण्यात येणार आहेत.

- तसेच, सन २०१७ साली १७ छोटी अग्निशमन केंद्रे कार्यान्वित करण्यात आली होती व त्याचा उपयोग नागरिकांना आपात्कालीन परिस्थितीमध्ये चांगली सेवा देण्याकरिता होत असल्यामुळे मुंबई शहरामध्ये अजून १५ छोटे अग्निशमन केंद्रे बांधण्याची कार्यवाही करण्यात येणार आहे. त्या अनुषंगाने, एन विभागांतर्गत रमाबाई आंबेडकर नगर, घाटकोपर येथे व जुहू - तारा रोड - सांताक्रूज पोलीस स्टेशन समोर, या दोन ठिकाणी छोटी अग्निशमन केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले आहे.

२. **खात्याची ठळक उद्दिष्ट्ये व ती उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठीच्या उपाययोजना याचा गोषवारा :**

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
१.	**आधुनिक अग्निशमन विमोचक वाहने आणि साधनसामग्री खरेदी करणे आणि कालबाहय यंत्रसामग्री पुढील काही वर्षामध्ये टप्प्याटप्प्याने बदलून अग्निशमन दलाचे बळकटीकरण करणे**	- अग्निशमन व विमोचन वाहनांची खरेदी करणे	२४७.१७	६१.६३
		- यंत्रे व संयंत्रे यांची खरेदी करणे	४३.००	२५.६८
२.	**नवीन अग्निशमन केंद्रे कार्यान्वित करुन आपत्कालीन प्रसंगी अग्निशमन दल दुर्घटनास्थळी दाखल होण्याचा कालावधी कमी करणे**	- ठाकूर व्हिलेज कांदिवली (पूर्व) अग्निशमन केंद्राचे बांधकाम	२७.००	११.९४
		- कांजूर मार्ग येथे अग्निशमन केंद्र बांधणे		
		- के/पश्चिम जुहु सांताक्रुझ येथे नवीन अग्निशमन केंद्र उभारणे		

३.	**सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती आणि साध्य केलेली फलश्रुती :**

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
१.	मुंबई अग्निशमन दलाच्या सेवा क्षमतेचे बळकटीकरण केल्यामुळे नागरिकांना या सेवा अधिक प्रभावीपणे पुरविता येतील	सन २०२२-२३ या कालावधीमध्ये अग्निशमन दलाच्या ताप्यामध्ये, उत्तुंग इमारतींमध्ये अग्नि सुरक्षेची अधिक चांगली सेवा देण्यासाठी ७० मी. उंचीचे हायड्रॉलिक प्लॅटफॉर्म-१ नग, ५० मी. उंचीचे हायड्रॉलिक प्लॅटफॉर्म - १ नग, ३२ मी. उंचीचे एरियल लॅडर प्लॅटफॉर्म - १ नग, ब्रेकडाउन वाहन – १ नग यांचा समावेश करण्यात आला आहे. तसेच, प्रतिसादात्मक वेळ कमी करण्याच्या दृष्टिने, महानगरपालिकेच्या २४ विभागांमध्ये २४ फायर बाईक्स तैनात करण्यात आल्या आहेत. तसेच हेवी डयुटी मोबाईल बी.ए. एअर कम्प्रेशर – ३ नग यांची खरेदी करण्यात आली आहे. डिजास्टर रिकव्हरी साईट (मिरर ईमेज) च्या उभारणी, बांधणी, चाचणी व कार्यान्वितीकरण करण्यात आले आहे. त्याकरीता कार्यादेश देण्यात आला असून सदर प्रकल्प बोरिवली समादेश केंद्र येथे करण्यात येणार आहे.
२.	अग्निशमन दल दळणवळण क्षेत्राचे आधुनिकीकरण	अग्निशमन व विमोचन कार्यादरम्यान संदेशवहनाच्या कार्याकरिता अत्याधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारीत डिजीटल संच प्रणाली सर्व वाहने व अग्निशमन केंद्रावर प्रस्थापित करुन कार्यान्वित करण्यात आली आहे. तसेच दलाच्या इंटीग्रेटेड कमांड व कंट्रोल प्रणाली करिता बोरिवली प्रादेशिक केंद्र येथे डीजीस्टर रिकव्हरी साईटच्या उभारणीची प्रक्रिया सुरु करण्यात आली आहे.
३.	अग्निशमन दलाचे अधिकारी / कर्मचारी यांची कार्य क्षमता व कार्य कुशलता वृध्दींगत करणे	अग्निशमन व विमोचन कार्य करताना प्रत्येक अधिकारी व कर्मचारी हा कार्यक्षम, कार्यकुशल व शारिरीक दृष्टया तंदुरुस्त असणे आवश्यक आहे. त्याकरिता सर्व अग्निशमन केंद्रांवर व्यायाम शाळेची व्यवस्था करण्यात आलेली आहे. त्याचप्रमाणे अधिकारी व व्यावसायिक कार्यकुशलता वाढविण्याकरिता वडाळा अग्निशमन केंद्र येथे बी.ए. गॅलरी द्वारे धुरामध्ये आग विझविणे व विमोचन कार्याचे प्रशिक्षण देण्यात येत आहे. तसेच अत्याधुनिक ड्रील टॉवर व आगीचे प्रात्याक्षिकांसह प्रशिक्षण देण्याकरिता ठाकूर विलेज येथे मल्टी सिम्युलेटरची ड्रील टॉवर उभारणीची प्रक्रिया सुरू आहे.

४. सन २०२२-२३ व २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि सन २०२२-२३ चे प्रत्यक्ष आकडे:

(₹ कोटीत)

	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२३-२४
भांडवली अर्थसंकल्पीय तरतूद	३६५.५४	८६.१२	२२७.०७
महसुली अर्थसंकल्पीय तरतूद	३८०.४२	३४३.६२	४३९.२०
एकूण	७४५.९६	४२९.७४	६६६.२७

आपत्कालीन व्यवस्थापन व मध्यवर्ती तक्रार नोंदणी केंद्र

१. **प्रस्तावना** :

आपत्ती व्यवस्थापन कायदा २००५ (२००५ चा ५३) चे कलम २५ मधील (१), (२) आणि (४) या तरतुदी अन्वये प्रदान केलेल्या अधिकारानुसार आणि महाराष्ट्र जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन नियम २ नुसार वर्ष २०११ मध्ये बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे महानगरपालिका आयुक्त यांची पदसिध्द अध्यक्ष म्हणून नियुक्ती करुन बृहन्मुंबई आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाची स्थापना करण्यात आली.

मा. उच्च न्यायालयाने दिलेल्या आदेशांनुसार आणि शासन निर्णयान्वये वर्ष २०१८ मध्ये मुंबई शहर व मुंबई उपनगरांसाठी जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाची स्थापना करण्यात आली आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील वरिष्ठ अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त यांची मुंबई शहर व मुंबई उपनगरांसाठी जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणांचे पदसिध्द अध्यक्ष आहेत.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने खालील उद्दिष्टे समोर ठेवून आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागाची निर्मिती केली आहे.

१) कोणत्याही आपत्ती दरम्यान जलद व प्रभावी प्रतिसाद देण्याच्या दृष्टिने समन्वय साधणे.

२) प्रतिसाद देणा-या सर्व यंत्रणांमध्ये समन्वय राखणे/प्रस्थापित करणे.

३) आपत्तीशी संबंधीत माहिती नागरिकांना पुरविण्याकरिता समाज माध्यमांचा वापर करणे.

४) सर्व स्तरांवरील सुसज्जतेकरिता समन्वयन करणे.

५) आपत्कालीन परिस्थितीत सर्व बाधितांना सहाय्य करण्याकरिता संबंधित यंत्रणांना प्रोत्साहित करणे.

६) आपत्ती व्यवस्थापनात कार्यरत विविध यंत्रणांच्या अधिका-यांना व नागरिकांना प्रशिक्षण देणे.

विविध मानवनिर्मित व नैसर्गिक आपत्ती ज्या मुंबई व उपनगरास धोकादायक ठरु शकतात, अशा एकूण १०२ उपमुख्य आपत्ती निश्चित करण्यात आल्या आहेत. यामध्ये लहान मोठ्या दुर्घटना, दरड कोसळणे, झाडे पडणे किंवा अनधिकृत वृक्षतोड, पाणी तुंबणे, घर पडणे, शॉर्टसर्किट, पूरपरिस्थिती, भूकंप, बॉम्बस्फोट यांचे वर्गीकरण केले आहे. सदर तक्रारींबाबत नोंद केल्यानंतर योग्य त्या यंत्रणांकडे आवश्यक मदतकार्याकरिता अग्रेषित केल्या जातात.

आपत्कालिन व्यवस्थापन विभागातर्फे खालील यंत्रणा / प्रणाली उभारण्यात आली आहे.

<u>स्वयंचलत हवामानदर्शक संयंत्र</u> :- (Automatic Weather Stations)

- संपूर्ण मुंबई महानगरात विविध ठिकाणी ६० स्वयंचलित हवामान दर्शक संयंत्रे उभारण्यात आली आहेत आणि राष्ट्रस्तरीय अनुसंधान केंद्र **(NCCR)** यांच्या मार्गदर्शनानुसार अतिरिक्त ६० स्वयंचलीत हवामान दर्शक उभारण्यात येणार आहे.

<u>आपत्कालीन नियंत्रण कक्षासाठी MCS संनिरिक्षण केंद्र</u> :- (SITC & Operation of Viewing Centre in 24 Wards under Mumbai City Surveliance (MCS) project)

- संपूर्ण मुंबई महानगरात २४ विभाग कार्यालयात एमसीएस प्रकल्पांतर्गत निरिक्षण केंद्रे उभारण्यात आलेली आहेत.

डिजिटल मोबाईल रेडिओ बिनतारी संदेशवहन यंत्रणा :-

- संपूर्ण मुंबई महानगरात विविध ठिकाणी डिजिटल वायरलेस यंत्रणा **(DMR)** संयंत्रे उभारण्यात आलेली आहेत.

<u>आपत्ती व्यवस्थापन संकेतस्थळ</u> :-

'dm.mcgm.gov.in' या संकेतस्थळावर भरती-ओहोटी वेळापत्रक, भारतीय हवामान खात्याकडून प्राप्त हवामान अंदाज, स्वयंचलित हवामान दर्शक संयंत्रांकडून प्राप्त हवामानाच्या विविध घटकांची दर १५ मिनिटांनी थेट अद्ययावत होणारी माहिती, रस्ते वाहतुकीची सद्यस्थिती, उपनगरीय रेल्वे वाहतूक सद्यस्थिती, हवाई वाहतूक सद्यस्थिती तसेच आपत्कालिन व्यवस्थापन विभागाशी संबंधित महत्वाची माहिती उपलब्ध करुन देण्यात आली आहे.

<u>आपत्ती व्यवस्थापन ॲप</u> :-

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने उपलब्ध करुन दिलेल्या अँड्रॉइड व आयओएस प्रणालीवरील आपत्ती व्यवस्थापन ॲप मध्ये बृहन्मुंबई परिसरातील पर्जन्यमानाची माहिती आणि हवामानाचे इतर मापदंड जसे तापमान, हवेचा दाब, आर्द्रता, हवेचा वेग, वळविण्यात आलेली रस्ते वाहतूक, हवामान खात्याकडून प्राप्त झालेला हवामान अंदाज यांची थेट माहिती उपलब्ध आहे.

<u>भौगोलिक माहिती प्रणालीवर आधारित समादेशन व नियंत्रण पध्दती</u> (GIS):-

आपत्कालिन परिस्थितीत जलद व दर्जेदार प्रतिसाद देता यावा तसेच याकरिता योग्य निर्णय घेता यावा यासाठी सहाय्य करणारी व तपशिलवार माहिती अंतर्भूत असणारी संगणकीकृत कार्यप्रणाली आपत्ती व्यवस्थापन विभागाने विकसित केली आहे. आपत्कालिन व्यवस्थापन विभागास खालील बाबींकरिता सहाय्य करणे हे 'जी.आय.एस' प्रणाली विकसित करण्याचे मुख्य उद्दिष्ट आहे :-

१. आपत्ती पूर्व नियोजन आणि सुसज्जता

२. अंदाज आणि पूर्व इशारा

३. निर्णय सहाय्यक प्रणाली

४. नुकसान मूल्यांकन आणि मदत व्यवस्थापन

२.   **खात्याची ठळक उद्दिष्टे व ती उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठीच्या उपाययोजना याचा गोषवारा :**

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्टे	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
१.	**अत्याधुनिक स्वयंपूर्ण व निर्दोष संपर्क यंत्रणा विकसित करणे.** **नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात जेथे जेथे शक्य आहे तेथे सर्व संबंधितांना पूर्व सूचना देणे**	- आपत्कालीन व्यवस्थापनाकरिता उत्तम दर्जाची डिजिटल वायरलेस रेडिओ पंचिंग संदेशवहन यंत्रणा उभारणे व कार्यान्वित करणे - महापालिकेच्या २४ विभाग कार्यालयातील आपत्कालीन नियंत्रण कक्षासाठी MCS संनिरीक्षण केंद्र उभारणे	२.०२	---
२.	**आपत्कालीन परिस्थिती निवारण आणि व्यवस्थापन यामध्ये सहभागी होणाऱ्या प्रशासकीय यंत्रणेची क्षमता वृध्दी करणे**	- नैसगिक आपत्ती निवारणासाठी तरतूद - यंत्रे / साधनसामग्रीचे वार्षिक परिरक्षण आकार	७.००	३.१८
३.	**मुंबई शहरासाठी मायक्रोझोनेशन पध्दतीचा अवलंब करुन भूकंपासंबंधीच्या जोखीमेचे निर्धारण करणे**	- बृहन्मुंबईकरिता सेस्मिक मायक्रोझोनेशन.	१.००	--

३. सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती आणि साध्य केलेले फलश्रुती :

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
१.	आपत्कालीन , अग्नि आणि औद्योगिक सुरक्षा व्यवस्थापन पदविका सन २०१७-१८ या शैक्षणिक वर्षात शहर आपत्ती व्यवस्थापन येथे सुरू केलेला अभ्यासक्रम बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील सर्व संवर्ग अधिकारी – कर्मचारी यांच्यासाठी पुढील पाच वर्षाकरिता उपलब्ध करून देण्यात आलेला आहे.	आपत्कालीन , अग्नि आणि औद्योगिक सुरक्षा व्यवस्थापन पदविका अभ्यासक्रम बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील सर्व संवर्गतील अधिकारी – कर्मचा-यांसाठी सन २०२२ ते सन २०२७ पर्यंत चालू करण्याकरिता मंजुरी प्राप्त करून त्या अनुषंगाने अभ्यासक्रम सुरू करण्यात आलेला आहे.

४. सन २०२२-२३ व २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि सन २०२२-२३ चे प्रत्यक्ष आकडे:

(₹ कोटीत)

	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२३-२४
भांडवली अर्थसंकल्पीय तरतूद	३.७१	०.२०	८.५६
महसुली अर्थसंकल्पीय तरतूद	२३.७५	२०.४१	४३.१९
एकूण	२७.४६	२०.६१	५१.७५

माहिती तंत्रज्ञान कक्ष

१. प्रस्तावना :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे नागरिकांशी संवाद साधण्याकरिता टविटर, युटयूब इत्यादी सारख्या सोशल मिडिया प्लॅटफॉर्मचा वापर सुरू केला आहे. ज्यामुळे नागरिकांशी संवाद साधणे आणि त्यांच्या तक्रारींची दखल घेणे शक्य झाले आहे. साधारणपणे १.४० लाख मुंबईकर सूचना करण्यासाठी आणि नागरी सेवांमधील गरजांसाठी MyBMC App चा वापर करीत आहेत.

गूगल प्ले स्टोअर आणि ॲप स्टोअर वर महानगरपालिकेचे मोबाईल ॲप (MCGM 24×7) नागरिकांसाठी उपलब्ध आहे. या ॲपद्वारे नागरिक पाणी बिल, मालमत्ता कर, तक्रार नोंदणी, नकाशांवर टॉयलेट शोध अशा सेवा तसेच उद्यानातील सेवा, आपत्कालीन सेवा इ. सेवांचा उपयोग करू शकतात. सध्याचे मोबाइल ॲप ॲन्ड्रॉईड (Android) व आयओएस (IOS) आधारित प्लॅटफॉर्मवर उपलब्ध असून सदर ॲप अद्ययावत करण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे.

वेगवान खरेदी, पारदर्शकता, चांगला दर तसेच ऑनलाईन खरेदीचा फायदा प्रत्येकाला मिळण्यासाठी, महानगरपालिकेने भारत सरकारच्या GeM Portal (शासकीय ई मार्केट प्लेस) शी सॅप प्रणाली संलग्न केली आहे.

मुंबईतील जनतेसाठी महानगरपालिकेच्या संकेतस्थळावर आणि मोबाईल ॲपवर विकास आराखडा २०३४ उपलब्ध करून देण्यात आला आहे.

विद्यमान SAP प्रणालीच्या दर्जोन्नतीसाठी, महानगरपालिकेने नवीन SAP HANA प्रणालींच्या परवानगी खरेदी केलेली आहे. तसेच 'क्लाऊड' तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे विविध मॉडयूल्सचे एकत्रीकरण करणे सुनिश्चित होईल.

भौगोलिक माहिती यंत्रणा :-

- भौगोलिक माहिती यंत्रणेची उपयुक्तता लक्षात घेता, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध विभागांध्ये भौगोलिक माहिती यंत्रणेची अंमलबजावणी करण्याकरिता तांत्रिक मनुष्यबळ निविदा प्रक्रिया राबवून उपलब्ध करून देण्यात आले आहे.
- भौगोलिक माहिती यंत्रणेची अंमलबजावणी करण्याकरिता विविध विभागांना आर्क जी.आय.एस. अनुज्ञापने उपलब्ध व्हावीत व उपलब्ध अनुज्ञापनांच्या वार्षिक देखभाल कंत्राटाकरिता संबंधित ओरिजिनल इक्विपमेंट मॅन्युफॅक्चर समवेत कंत्राट करार करण्यात आला आहे. यामध्ये बेस्ट उपक्रम वापर करीत असलेल्या आर्क जी.आय.एस. अनुज्ञपनांच्या वार्षिक देखभाल कंत्राटाचाही समावेश आहे.
- बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या बेस्ट उपक्रमामध्ये, भौगोलिक माहिती यंत्रणा आधारित यूटीलिटी व्यवस्थापन करण्याचे कार्य प्रगतीपथावर आहे.

२.	**खात्याची ठळक उद्दिष्ट्ये व ती उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठीच्या उपाययोजना याचा गोषवारा :**

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
१.	**महानगरपालिकेच्या विविध खात्यांचे सर्व महत्त्वाच्या कार्यक्रमांचे / बाबींचे संगणकीकरण करण्यासाठी सॉफ्टवेअर सोल्युशनचा विकास / अंमलबजावणी करणे**	- बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील विविध संगणक प्रणालीकरिता विविध लायसेंस खरेदी करणे.	१२.९०	१२.११
२.	**महानगरपालिकेच्या सर्व कार्यालये आणि आस्थापना यांचे संगणकीकरण करणे**	एक) महानगरपालिकेच्या विविध कार्यालयास संगणक, प्रिटर, स्कॅनर इत्यादीचा पुरवठा करणे. दोन) विविध कार्यालये तसेच डेटा सेंटर येथे सर्वर व नेटवर्क हार्डवेअर पुरवठा करणे	४४.९६	१३.५८
३.	**बृहन्मुंबई महानगरपालिकेत विविध माहिती तंत्रज्ञान विषयक प्रकल्प राबविणे**	एक) बृहन्मुंबई महानगरपालिकेत विविध माहिती तंत्रज्ञान विषयक प्रकल्प राबविणे दोन) अखंडीत व स्थिर कनेक्टीव्हीटी पुरविण्याकरिता एमपीएलएस व लिज लाईनच्या तुलनेने SD-WAN हे नविन तंत्रज्ञान उपलब्ध झाले असून सदर तंत्रज्ञानाद्वारे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध कार्यालयाना SD-WAN कनेक्टीव्हीटी पुरविणे.	२०.४७	१०.२०

३. **सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती आणि साध्य केलेली फलश्रुती :**

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
१.	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध विभागामंध्ये भौगोलिक माहिती यंत्रणेच्या अंमलबजावणीसाठी निविदा प्रक्रिया राबवून संस्थेची नियुक्ती करणे.	निविदा प्रक्रिया राबवून, संस्थेची नियुक्ती करण्यात आली. संबंधित संस्थेच्या मनुष्यबळामार्फत पुढील महत्त्वाचे कार्य पार पाडण्यात आले आहे. अ) सर्वेक्षण व डॅश बोर्डस : सर्वे १२३ हया ॲपच्या माध्यमातून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमध्ये विविध सर्वेक्षण केले जात आहेत. सर्वेक्षण करून जमा केलेल्या माहितीवर आधारित विविध डॅशबोर्डस बनविण्यात येत आहेत. जेणे करून सदर गोष्टीवर देखरेख आणि डेटा विश्लेषण करणे सोपे जाते. सद्य:स्थितीत शौचालय, जीर्ण इमारती, होर्डिंगस, सौंदर्य प्रकल्प यांचे सर्वेक्षण करून डॅशबोर्डस बनविण्यात आले आहेत. ब) मायबीएमसी आयडी : सदर प्रणालीच्य माध्यमातून आपल्या इमारतीची बृहन्मुंबई महानगरपालिकेशी संदर्भातील सर्व माहिती एका क्लिकवर उपलब्ध करण्याकरिता प्रकल्प सुरू आहे. सद्य:स्थितीत पुढील सेवा सुविधांची माहिती नागरिकांकरिता उपलब्ध आहे. • आरोग्य परवाने • अनुज्ञापन परवाने • दुकाने व आस्थापना परवाने • नळ जोडण्या नोंदणी क्र.
२.	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या बेस्ट उपक्रमामध्ये, भौगोलिक माहिती यंत्रणा आधारित यूटीलिटी व्यवस्थापन प्रणालीची अंमलबजावणी करणे या प्रकल्पांतर्गत बेस्ट उपक्रमाकडे उपलब्ध असलेली माहिती भौगोलिक माहिती यंत्रणेच्या अनुषंगाने तयार करणे, प्रणालीची आवश्यकता निश्चित करणे, त्यानुसार प्रणाली तयार करणे, इत्यादी कार्ये पूर्ण करण्याचे ठरविण्यात आले होते.	बेस्ट उपक्रमांमध्ये, भौगोलिक माहिती यंत्रणा आधारित यूटीलिटींचे व्यवस्थापन करणे या प्रकल्पांतर्गत बेस्ट उपक्रमाच्या अखत्यारितील विद्युत नेटवर्क भौगोलिक माहिती यंत्रणेवर उपलब्ध करण्यात आले आहे.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
३.	विविध विभागांना आर्क जी.आय.एस.अनुज्ञापने उपलब्ध करून देणे व उपलब्ध अनुज्ञापनांच्या वार्षिक देखभाल कंत्राटाकरिता उपाययोजना करणे	उपलब्ध अनुज्ञापनांच्या वार्षिक देखभाल कंत्राटाकरिता व विविध विभागांना आर्क जी.आय.एस. अनुज्ञापने उपलब्ध करून देणे याकरिता, संबंधित ओरिजिनल इक्विपमेंट मॅन्युफॅक्चर समवेत कंत्राट करार करण्यात आला. संबंधित संस्थेमार्फत वापर कर्त्याकरिता प्रशिक्षणाचे आयोजन आवश्यकतेनुसार करण्यात येत आहे. तसेच, जल अभियंता, नागरी प्रशिक्षण व सं.कें. व मा.तं. विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या प्रकल्पांकरिता अनुज्ञापने वापरण्यात आली व सहाय्य सेवा पुरविली जात आहे.
४.	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील २५० कार्यालयांना SD-WAN तंत्रज्ञानाद्वारे वरळी डेटा सेंटरला जोडणे	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील २५० कार्यालयांना SD-WAN तंत्रज्ञानाद्वारे वरळी डेटा सेंटरला जोडणे करता देण्यात आलेल्या कंत्राटामार्फत एकूण २४० कार्यालयांना यशस्वीरित्या वरळी डेटा सेंटर येथे जोडण्यात आले आहे. उर्वरित १० कनेक्टीव्हीटी या ५ वर्षाच्या कंत्राट कालावधीत नवीन कार्यालयांना SD-WAN कनेक्टीव्हीटी पुरविण्याकरिता येणाऱ्या मागणीकरिता राखून ठेवण्यात आल्या आहेत.
५.	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या संगणकीकरण करण्याकरिता वापरात असलेल्या एसएपी प्रणालीचे अद्ययवतीकरण करणे व सहाय्य सेवा उपलब्ध करुन घेणे.	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या संगणकीकरणाकरिता वापरात असलेल्या एसएपी प्रणालीचे एसएपीएस/४ हाना या आवृत्तीमध्ये अद्ययवतीकरण करण्यात आले व सहाय्य सेवा उपलब्ध करुन घेण्यात आल्या.
६.	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध विभागांसाठी नामांकित सल्लागारांची नियुक्ती करणे	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेसाठी विविध विभागासाठी नामांकित सल्लागारांची नियुक्ती करण्यात आली.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
७.	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध खात्यांचे सर्व महत्त्वाच्या कार्यक्रमांचे / बाबींचे संगणकीकरण करण्यासाठी सॉफ्टवेअर सोल्युशनचा खरेदी करणे.	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या संगणकीकरणाच्या गरजेनुसार विविध सॉफ्टवेअर जसे विंडोज, रेड हॅट, मॉनिटरींग सॉफ्टवेअर खरेदी करण्यात आले आहेत.
८.	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील विविध कार्यालये/विभाग याकरिता संगणक, प्रिंटर व स्कॅनर पुरवठा करणे.	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील वाढते संगणककीरण व कालबाहय झालेली उपकरणे या बाबी लक्षात घेता विविध विभाग / कार्यालयांकरिता संगणक, प्रिंटर, स्कॅनर, स्मार्टफोन व टॅब्लेट खरेदी करण्यात येत आहेत. तसेच डेटा सेंटर येथे सर्वर व नेटवर्क हार्डवेअर खरेदी करण्यात आले आहेत.
९.	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेत विविध माहिती तंत्रज्ञान विषयक प्रकल्प राबविणे.	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमध्ये SD-WAN तंत्रज्ञानाची अंमलबजावणी करणेकरिता कंत्राटदाराची नेमणूक करण्यात आली असून सदर काम प्रगतीपथावर आहे.
१०.	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील 250 कार्यालयांना SD-WAN तंत्रज्ञानाद्वारे वरळी डेटा सेंटरला जोडणे.	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील 250 कार्यालयांना SD-WAN तंत्रज्ञानाद्वारे वरळी डेटा सेंटरला जोडण्याकरिता देण्यात आलेल्या कंत्राटामार्फत एकूण २४० कार्यालयांना यशस्वीरित्या वरळी डेटा सेंटर येथे जोडण्यात आले आहे. उर्वरित १० कनेक्टीव्हीटी या ५ वर्षाच्या कंत्राट कालावधीत नवीन कार्यालयांना SD-WAN कनेक्टीव्हीटी पुरविण्याकरिता येणाऱ्या मागणीकरिता राखून ठेवण्यात आल्या आहेत.

४. सन २०२२-२३ व २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी

आणि सन २०२२-२३ चे प्रत्यक्ष आकडे:

(₹ कोटीत)

	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२३-२४
भांडवली अर्थसंकल्पीय तरतूद	७८.७६	३५.२७	४६.२२
महसुली अर्थसंकल्पीय तरतूद	१६७.४८	१९४.४४	१३७.९९
एकूण	२४६.२४	२२९.७१	१८४.२१

करनिर्धारण व संकलन खाते

१. **प्रस्तावना** :

मालमत्ता कर मुंबई महानगरपालिकेच्या उत्पन्नाचे प्रमुख स्त्रोत आहे. महसुलाचे लक्ष्य गाठण्याव्यतिरिक्त या खात्याने खालील प्रमुख उद्दिष्टांवर लक्ष केंद्रित केले आहे.

- करनिर्धारणाची प्रक्रिया सुसूत्रित आणि पारदर्शक करणे.
- करदात्यांना मालमत्ता कर सहज व सुलभरित्या भरणे शक्य होण्यासाठी सुविधा पुरविणे.
- नियमित व वेळेवर कर भरण्यासाठी करदात्यांना उत्तेजन देणे.
- वादग्रस्त प्रकरणांमध्ये अडकलेली रक्कम मिळविण्यासाठी अशी प्रकरणे लवकर निकालात काढणे.

करनिर्धारण व संकलन खात्याची महत्वाची कामे खालीलप्रमाणे आहेत:-

मुंबई शहरातील जमिनी व इमारती यांचे प्रत्येक वर्षी सर्वेक्षण करून त्यांचे भांडवली मूल्य ठरविणे. या कामाकरिता नेमलेले विभाग निरिक्षक प्रत्येक मालमत्तेची तपासणी करून जेथे आवश्यक वाटेल तेथे भांडवली मूल्यामध्ये बदल प्रस्तावितात व या कामाकरिता मालमत्तेचे मोजमाप घेण्यासाठी सर्वेक्षक मदत करतात. मालमत्तेचे करनिर्धारण करून भांडवली मूल्य ठरविल्यानंतर त्या बाबतची नोटीस करदात्यास देण्यात येऊन या बाबत काही आक्षेप/ तक्रार असल्यास नोटीस मिळाल्यापासून २० दिवसांच्या आत तक्रार करण्याचे सूचित केले जाते. अशाप्रकारे प्राप्त झालेल्या आक्षेप / तक्रारींचे अन्वेषण त्या कामाकरिता नेमलेल्या अन्वेषण अधिकाऱ्यांकडून केले जाते. अन्वेषण अधिकाऱ्याने दिलेल्या आदेशांच्या विरुध्द कोर्टात अपील केल्यास संबंधित अन्वेषण अधिकाऱ्यास कोर्टात हजर राहावे लागते. मुंबई बंदर विश्वस्त, लोहमार्ग व शासनाच्या मालमत्तांचे मूल्य, कर आकारणी व वसुली इत्यादींचे कामकाज पाहण्यासाठी करनिर्धारण व संकलन खात्याचा स्वतंत्र विभाग चंदनवाडी महानगरपालिका शाळा, श्रीकांत पालेकर मार्ग, मरीन लाईन्स, मुंबई - ४०० ००४ येथे कार्यरत आहे.

१. मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८ मधील विहित कलमान्वये वसुलीकरिता विहित केलेल्या करांचे संकलन करण्याचे काम बाहयवृंद कर्मचारी करतात.

२.	प्रॉपर्टी टॅक्स कॅलक्युलेटर व थकबाकीची सद्यस्थिती मुंबई महानगरपालिकेच्या संकेत स्थळावर उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. सर्व मालमत्तांचे ३६० अंशामध्ये परिपूर्ण दृष्य असणारे जी.आय.एस. तसेच आधारित नकाशे तयार करण्यासाठी सर्व मालमत्तांची ३६० अंशामध्ये इमर्सिव्ह पॅनोरमिक डेटा वापरून व्हिज्युअल व्हॅलिडेशन करण्याकरिता इंटिग्रेटेड सोल्युशन उपलब्ध होण्याचे काम पूर्ण झालेले आहे. त्यामुळे अभिलेखात नोंद न झालेल्या मालमत्तांचा शोध घेऊन मालमत्ताकराचे संकलन वाढविणे शक्य होईल.

३.	वर्ष २०२३-२४ ह्या वर्षी मालमत्ता कराच्या वृध्दीसाठी उपाय योजना :

मालमत्ता कराची वसुली प्रभावीपणे करण्याच्या दृष्टीने, मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम २०२ ते २०६ मधील तरतुदीनुसार, विहित वेळेत मालमत्ता कराचे अधिदान न करणा-या पक्षकारांकडून थकीत देयकांची वसुली करण्याच्या अनुषंगाने दंड आकारणी, जप्ती, लिलाव, विक्री इ. कारवाई करण्यात येतात. बृहन्मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८, कलम २०६ नुसार करण्यात येणारी लिलावाची विक्री प्रभावी करण्याच्या अनुषंगाने मालमत्ता कराच्या वसुलीसाठी स्थावर मालमत्तांची विक्री करण्याबाबतच्या विनियमात सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. त्या अनुषंगाने विभागीय स्तरावर प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्याची कार्यवाही सुरू आहे.
बृहन्मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८, कलम १५२ मुंबई महानगरपालिका अधिनियन १८८८, कलम १५२ अ अन्वये, अनधिकृत बांधकामावर मालमत्ता कराच्या दोनपट दंड आकारणी करण्याची तरतूद आहे. मालमत्ता कराचे विहित वेळेत संकलन होण्याच्या दृष्टिने आणि गृहनिर्माण संस्थांमधील कर थकविणा-या मालमत्ता धारकांना सदनिका निहाय देयके निर्गमित करण्याची कार्यपध्दती प्रभावीपणे राबवण्यात येत आहे.

४.	कर चुकवेगिरी करणा-यांवर कारवाई करणे आणि त्यांच्याकडून वेळेत वसूली करण्याकरीता तसेच दिर्घकालीन दृष्टिकोनातून महानगरपालिकेचे उत्पन्न वाढविण्याकरिता सांख्यिकी विश्लेषण प्रणालीच्या अंमलबजावणी SAS-PTIS (Property Tax Intelligent System) द्वारे करण्यात आलेली आहे.

५.	**जकात शाखा :-**

०१ जुलै २०१७ पासुन वस्तू व सेवाकर प्रणाली लागू झाल्यामुळे जकात संकलन बंद करण्यात आले आहे.

२.	**खात्याची ठळक उद्दिष्टये व ती उद्दिष्टये साध्य करण्यासाठीच्या उपाययोजना याचा गोषवारा :**

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
१.	**वादग्रस्त प्रकरणांमध्ये अडकलेली रक्कम मिळविण्यासाठी अशी प्रकरणे लवकर निकालात काढणे**	(एक) मालमत्ता करनिर्धारणाची वादग्रस्त प्रकरणे सेटलमेंट ॲडव्हायझरी बोर्डामार्फत न्यायालयीन बाहय समझोत्याद्वारे लवकर निकालात काढणे	१.५९	१.३९
२.	**करनिर्धारण व संकलनाची प्रक्रिया तर्कसंगत आणि पारदर्शक करणे**	(एक) मालमत्तांचे जीआयएस सर्व्हे आणि मालमत्तांचे मॅपिंग करणे -३६० डिग्री मॅपिंग प्रोजेक्टर	७.००	२.९२
३.	**सीव्हीएस बेस प्रापर्टी टॅक्स सॉफ्टवेअर व भांडवली मुल्याधारीत संगणकीय प्रणालीचा वापर करणे**	(एक) मालमत्ता कर वाढीसाठी भांडवली मुल्याधारीत संगणकीय प्रणालीचा वापर करून महापालिकेचे करवाढीचे उद्दिष्ट साध्य करणे. तसेच सदर संगणकीय प्रणालीचा वापर करून करवाढीचे उद्दिष्टे साध्य करणे	* २.००	८.३९
		(दोन) एस.ए.एस. प्रॉपर्टी टॅक्स ॲनॅलॅटीक सोल्युशन चे परिरक्षण	२.००	२.००

* सुधारित अंदाज २०२२-२३ नुसार ₹९.५८ कोटी

३. सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती आणि साध्य केलेली फलश्रुती :

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
१.	वादग्रस्त प्रकरणांमध्ये अडकलेली रक्कम मिळविण्यासाठी अशी प्रकरणे लवकर निकालात काढणे	वादग्रस्त प्रकरणांमध्ये न्यायालयीन वादात अडकलेली रक्कम मिळविण्यासाठी प्रकरणे लवकरात लवकर निकालात काढण्याकरिता करनिर्धारण व संकलन खात्याकडून निवृत्त न्यायाधीशांची नियुक्ती केली जात आहे.
२.	मालमत्ता कर देयके Email द्वारे पाठविण्याची सुविधा	मालमत्ता धारकांना मालमत्ता कराची देयके Email द्वारे पाठविण्याची सुविधा सुरू केली आहे. सदर सुविधेमुळे करदात्यांकडून देयके न मिळण्याबाबतच्या तक्रारी टाळता येणे शक्य होणार आहे.

४. सन २०२२-२३ व २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि सन २०२२-२३ चे प्रत्यक्ष आकडे:

(₹ कोटीत)

	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२३-२४
भांडवली अर्थसंकल्पीय तरतूद	१४.९८	१३.०३	२.७९
महसुली अर्थसंकल्पीय तरतूद	३४६.२३	२२९.३९	३५४.०४
एकूण	३६१.२१	२४२.४२	३५६.८३

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

कार्यानुरुप अहवाल २०२३-२४

विकास नियोजन खाते

१. **प्रस्तावना** :

मुंबईच्या विकासासाठी, नियोजन आराखडयात शाळा, दवाखाने, रस्ता रुंदीकरण, उद्याने, मंडया, नाटयगृहे इत्यादींसारख्या विविध हेतूंसाठी भूखंड राखून ठेवलेले / आरक्षित केलेले असतात. महानगरपालिकेचे विकास नियोजन खाते विविध सार्वजनिक उद्दिष्टांसाठी आरक्षित भूखंड संपादन करण्याचे काम पार पाडते व त्याद्वारे नियोजन आराखडयाची उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न करते.

विकास नियोजन खात्याची उद्दिष्टये खालीलप्रमाणे आहेत.

- शहर आणि उपनगरांच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून प्राधान्याने करावयाच्या विकास कामांसाठी मुंबईतील विविध सार्वजनिक उद्दिष्टांसाठीचे भूखंड संपादित करणे.

- इमारती / मोकळया जागांचा विकास करण्याच्या कार्यक्रमांचे, विकास नियंत्रण नियमावलींची काटेकोरपणे पूर्तता व्हावी या दृष्टिकोनांतून नियमन करणे.

- महानगरपालिकेचे विकास नियोजन हे खाते मुंबई महानगराच्या विकासासंबंधी निर्णय घेते. त्यामुळे महानगरपालिकेच्या प्रशासकीय कामकाजात या खात्याची भूमिका महत्त्वाची आहे. या खात्याला शहराच्या भविष्यातील गरजांचाही विचार करून शहराची सध्याची तसेच भविष्यकालिन विकासात्मक धोरणे तयार करावी लागतात.

या खात्यामार्फत खालील नमूद कामे हाती घेण्यात येतात.

१. मंजूर विकास आराखडयाची अंमलबजावणी करणे.

२. महाराष्ट्र प्रादेशिक व नगर रचना अधिनियम १९६६ च्या तरतुदींनुसार बंधनकारक असल्यानुसार विकास आराखडयाची पुनर्रचना.

३. भू-संपादन

४. नगर रचना योजना तयार करणे व आवश्यकतेनुसार त्यात फेरबदल करणे.

महाराष्ट्र प्रादेशिक व नगर रचना अधिनियम, १९६६ नुसार नगर रचना विभाग बृहन्मुंबईच्या सेवेत नगर रचना तयार करण्याच्या कामाशी संबंधित आहे. बृहन्मुंबईत एकूण ३३ नगर रचना योजना असून, यापैकी ४ शहरात, २५ उपनगरात व ४ विस्तारीत उपनगरात आहेत.

२.   **खात्याची ठळक उद्दिष्ट्ये व ती उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठीच्या उपाययोजना याचा गोषवारा :**

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
१.	**ऐच्छिक कर्तव्यांचा आरक्षित भारग्रस्त जमिनीवरील भूसंपादन**	(एक) आरक्षण अंतर्गत आवश्यक कर्तव्य (बृहन्मुंबई महानगरपालिका अधिनियमाच्या – कलम ६१ अंतर्गत भूसंपादन)	३१०.०३	९२.३२
		(दोन) आरक्षण अंतर्गत विवेकी कर्तव्य (बृहन्मुंबई महानगरपालिका अधिनियमाच्या – कलम ६३ अंतर्गत भूसंपादन)	★ २७६.१०	३२४.५०
२.	**विकास नियोजन खात्याच्या संपूर्ण कामकाजामध्ये अधिक गतिमानता व पारदर्शकता आणणे**	(एक) इमारत प्रस्ताव परवानग्या व विकास आराखडा यांच्या अभिलेखांचे डिजिटलायझेशन	१.२९	०.६०
		(दोन) सागरी क्षेत्राच्या व्यवस्थापनाचा नकाशा तयार करणे	१.००	---
		(तीन) विकास नियोजन खात्याच्या वडाळा, विक्रोळी, जोगेश्वरी, कांदिवली कार्यालयांचे आधुनिकीकरण	⅄ ०.१०	०.३८
		(चार) इमारत प्रस्तावांची ऑटो डीसीआर आणि बीपीएएमएस सॉफ्टवेअरच्या अंमलबजावणीमार्फत ऑटो स्क्रुटीनी	४.००	०.८२
		(पाच) विकास आराखड्यामध्ये सुधारणा	१.५०	०.०७

★सुधारित अंदाज सन २०२२-२३ नुसार ₹३९४.९४ कोटी

⅄ सुधारित अंदाज सन २०२२-२३ नुसार ₹१.५० कोटी

**३.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती आणि साध्य केलेली फलश्रुती :**

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
१.	सन २०१४-२०३४ या कालावधीकरिता विकास आराखडा पुनर्रचना	**प्रारुप विकास आराखडा (२०१४-२०३४)** बृहन्मुंबईचा प्रारूप विकास आराखडा २०३४, शासनाने बृहन्मुंबई प्रारूप विकास योजनेस शासन अधिसूचना क्र. टिपीबी-४३१७/६२९/प्र.क्र.११८/२०१७/विनि/नवि-११, दिनांक ०८/०५/२०१८ अन्वये दोन भागांमध्ये मंजूरी दिलेली असून, सदर मंजुरीतून वगळलेले सारभूत स्वरूपाचे फेरबदल (ई.पी.) परिशिष्ट-ब मध्ये नमूद केले आहेत. परिशिष्ट-ब मध्ये नमूद केलेल्या सारभूत स्वरूपाचे प्रस्तावित फेरबदलावर (ई.पी.) शासनामार्फत टप्प्याटप्प्याने मंजुरी देण्यात येत आहे. **बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या क्षेत्रात मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणामार्फत हस्तांतरित केलेल्या तीन क्षेत्रांचा प्रारुप विकास आराखडा (२०३४) चे प्रकाशन** मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण या विशेष नियोजन प्राधिकरणाच्या अधिकार क्षेत्रातील वांद्रा कुर्ला संकुलाच्या अधिसूचित क्षेत्रातील मिठी नदी आणि लाल बहादूर शास्त्री मार्ग यामधील एल विभागातील क्षेत्र, वांद्रा – कुर्ला संकुलाच्या अधिसूचित क्षेत्रातील 'अ ब्लॉक' चे एच/पश्चिम विभागातील क्षेत्र आणि ओशिवरा जिल्हा केंद्राच्या अधिसूचित क्षेत्रातील स्वामी विवेकानंद रस्त्याच्या पश्चिमेकडील के/पश्चिम विभागातील क्षेत्र हे तीन क्षेत्र राज्य शासनाच्या आदेशानुसार एमएमआरडीए ने बृहन्मुंबई महानगरपालिकेस हस्तांतरीत केले या तीन क्षेत्रांचा प्रारुप विकास आराखडयास शासनाने अधिसूचना क्रमांक टीपीबी / ४३१८ / ४८४ /प्र.क्र. ४४ /२०२२ / नवि-११ दिनांक २२.०५.२०२३ अन्वये सदर अधिसूचने सोबतचे ''परिशिष्ट ब'' मध्ये दर्शविण्यात आलेला सारभूत स्वरुपाचा फेरबदल (ई.पी) वगळता ''परिशिष्ट अ'' मध्ये दर्शविलेल्या 'एसएम-०२ ते एसएम-२२' बाबत सुधारणेसह मंजुरी दिली आहे.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
		विकास आराखडा २०३४ ची अंमलबजावणी विकास आराखडा हा जीवनमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी महत्वाचे साधन आहे. ज्या अंतर्गत पायाभूत सुविधांसोबत उद्याने, तरणतलाव, क्रिडासंकुल, मनोरंजन मैदाने इत्यादींचा समावेश होतो. विविध विकास नियोजन आराखड्यातील सार्वजनिक उद्दीष्टांकरीता असलेल्या आरक्षणाचा विकास नियंत्रण व प्रोत्साहन नियमावली २०३४ मधील 'समायोजन आरक्षण' या अंतर्गत करणे. विविध आरक्षणे 'विकास हक्क हस्तांतरण' या माध्यमातून महापालिकेच्या ताब्यात घेऊन जनतेच्या वापरासाठी उपलब्ध करणे. तसेच काही आरक्षित जागा भूसंपादनाच्या माध्यमातून महापालिकेच्या ताब्यात घेऊन जनतेच्या वापरासाठी उपलब्ध करणे. भूसंपादनासाठी दरवर्षी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात येते. सन २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पामध्ये सुध्दा तशी तरतुद प्रस्तावलेली आहे. अशा प्रकारे वर नमूद विविध तरतूदीच्या आधारे विकास आराखडया अंतर्गतच्या प्रकल्पांवर संनियंत्रण करणे आणि अंमलबजावणी करणे शक्य झाले आहे. विकास आराखडा अंमलबजावणी अंतर्गत मंजूर पुनर्रचित विकास आराखडा १९९१ मधील पुढे कायम ठेवलेली आरक्षणे आणि विकास आराखडा २०३४ मध्ये नव्याने प्रस्तावलेले सुविधा भूखंड विकसित करण्याच्या दृष्टीने वर नमूद केल्यानुसार कार्य सुरू आहे. यामध्ये क्रिडांगणे, उद्याने, दवाखाने, रुग्णालये, स्मशानभूमी, कचरा वर्गीकरण व प्रक्रिया केंद्रे, अग्निशमन केंद्रे, नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी बहुउद्देशिय वसतिगृह, बेघरांसाठी निवारा क्रेंदे, आधार केंद्रे, पाळणा घर, महापालिका मंडया, महापालिका चौक्या, रस्ते डेपो इत्यादी सुविधा संबंधीत वापरकर्त्या विभागाकडून विकसित करण्यात येतील.

<table>
<tr><th>अनु. क्र.</th><th>सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती</th><th>सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती</th></tr>
<tr><td>२</td><td>सन २०२२-२३ या कालावधीत विकास नियोजन आराखड्यामधील तरतुदींनुसार महापालिकेस संपादन / विकास परवानग्या इ.च्या अनुषंगाने उपलब्ध झालेल्या जागा.</td><td>
<table>
<tr><th>आर/मध्य विभाग</th><th>एकूण हस्तांतरित जागा</th><th>हस्तांतरित झालेले क्षेत्रफळ</th></tr>
<tr><td>सक्तीचे भूसंपादन</td><td>--</td><td>--</td></tr>
<tr><td>चटईक्षेत्र निर्देशांक</td><td>०२</td><td>८९२.०९</td></tr>
<tr><td>समावेशक आरक्षण</td><td>०३</td><td>१८९५.०८</td></tr>
<tr><td>शासनाचे भूखंड</td><td>--</td><td>--</td></tr>
<tr><td>एकूण</td><td>०५</td><td>२७८७.१७</td></tr>
<tr><td>आर/मध्य विभाग</td><td>एकूण हस्तांतरित जागा</td><td>हस्तांतरित झालेले क्षेत्रफळ</td></tr>
<tr><td>सक्तीचे भूसंपादन</td><td>--</td><td>--</td></tr>
<tr><td>चटईक्षेत्र निर्देशांक</td><td>०३</td><td>१९३१.४४</td></tr>
<tr><td>समावेशक आरक्षण</td><td>०१</td><td>६२.८३</td></tr>
<tr><td>शासनाचे भूखंड</td><td>०१</td><td>८७५.३०</td></tr>
<tr><td>एकूण</td><td>०५</td><td>२८६९.५७</td></tr>
</table>
</td></tr>
<tr><td>३.</td><td>विकास नियंत्रण नियमावली, १९९१ च्या तरतूद क्र.३२ नुसार विकास हस्तांतरणीय हक्काद्वारे मुंबई मनपास उपलब्ध झालेल्या आरक्षणाखालील जमिनीबाबतचा तपशील</td><td>
सन २०२२-२३ या कालावधीत खालीलप्रमाणे आरक्षणाखालील जमिन विकास हक्क हस्तांतरणाद्वारे महापालिकेस उपलब्ध झाली आहे.
<table>
<tr><th>अ. क्र.</th><th>आरक्षण</th><th>प्रकरणे</th><th>क्षेत्रफळ (चौ.मी.)</th></tr>
<tr><td>१</td><td>मनोरंजन मैदान</td><td>०३</td><td>३१४२५.८८</td></tr>
<tr><td>२</td><td>विकास नियोजन रस्ता</td><td>२५</td><td>८५८९३.३४</td></tr>
<tr><td>३</td><td>क्रिडांगण</td><td>--</td><td>---</td></tr>
<tr><td>४</td><td>इतर सुविधा (खुली जागा, वसाहत, नाला, बेस्ट बस सुविधा, बगीचा)</td><td>०९</td><td>३७८०५.५९</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td>एकूण</td><td>१५५१२४.८१</td></tr>
</table>
</td></tr>
<tr><td>४.</td><td>विकास नियंत्रण नियमावली मधील तरतुदीनुसार झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण व मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण यांच्या शिफारशीनुसार देण्यात आलेले विकास हक्क प्रमाणपत्र</td><td>
<table>
<tr><th>प्राधिकरण</th><th>प्रकरणांची संख्या</th><th>क्षेत्रफळ (चौ.मी.)</th></tr>
<tr><td>झापेडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण व मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण</td><td>४०</td><td>१६७८१०.६७</td></tr>
</table>
</td></tr>
</table>

<table>
<tr><th>अनु. क्र.</th><th>सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती</th><th>सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती</th></tr>
<tr><td>५.</td><td>इमारत प्रस्ताव संगणक प्रणालीद्वारे मंजूर करण्याबाबत</td><td>
सन २०२२-२३ या वर्षात संगणक प्रणालीद्वारे (Auto DCR) ३७२२ प्रस्ताव प्राप्त झाले. त्यापैकी २७७० प्रस्तावांना महापालिका आयुक्त यांचे स्तरावर आवश्यक असणाऱ्या मंजुऱ्या देण्यात आल्या आहेत.
<table>
<tr><th>अ. क्र.</th><th>तपशील</th><th>मंजूर प्रस्तावांची संख्या</th></tr>
<tr><td>१</td><td>आराखडे मंजुरी सोबत दिलेल्या आक्षेपांची यादी (आय.ओ.डी.) (I.O.D) (७६७ प्राप्त)</td><td>६८२</td></tr>
<tr><td>२</td><td>कार्यारंभ प्रमाणपत्र (सी.सी.)
(O.C.) (१९६६ प्राप्त)</td><td>१९२१</td></tr>
<tr><td>३</td><td>भोगवटा प्रमाणपत्र (ओ.सी.)
(O.C.) (९२८ प्राप्त)</td><td>७९३</td></tr>
</table>
सदर प्रणालीद्वारे इमारत प्रस्ताव विभागाकडे येणारे प्रस्ताव ऑनलाईन प्राप्त होतात व त्यावर रिपोर्ट, स्क्रूटीनी व मंजुऱ्या ऑनलाईन दिल्या जात आहेत.
</td></tr>
</table>

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
६.	विकास नियोजन खात्यामार्फत भूसंपादनाच्या प्रकरणांमध्ये भूमालकांकडून खरेदी सूचना प्राप्त झाल्यानंतर करावयाच्या भूसंपादनाच्या / उपलब्ध झालेल्या मोकळ्या जागा / उपलब्ध झालेल्या बाधित, सदनिका, शाळा, ग्रंथालय, इमारत, इस्पितळे कार्यवाहीबाबत.	**शहर** **'ई' विभाग** १) भू.क्र.१५७८ व १/१५७८, माझगाव विभाग येथील ५७४.३७ चौ.मी. चा मनोरंजन उद्यानाचा ताबा दिनांक २४.०२.२०२३ रोजी घेण्यात आला. (In lieu of FSI under A/R Policy) **'एफ/दक्षिण' विभाग** १) भू.क्र.२४४ परेल शिवडी येथील शाळेच्या इमारती मधील १० सदनिकांच्या बदल्यात, सी विभागातील भू.क्र.३८३ भुलेश्वर विभागात २६०.४५ चौ.मी. क्षेत्रफळाच्या एकूण १० सदनिका दि.१३.१२.२०२२ रोजी संपादित केल्या. (In lieu of TDR) **'एफ/उत्तर' विभाग** १) भू.क्र.२/२, सॉल्ट पॅन विभाग, एफ/उत्तर (१८.३० मी. एकण ४३६७.७९ चौ.मी. चा विकास नियोजन (डी.पी.रोड) रस्ता दि.२८.०६.२०२२ रोजी संपादित केला (In lieu of FSI under A/R Policy) २) भू.क्र.२४ (पै) व १/२४, सायन विभाग, एफ/उत्तर (१८.३० मी.डी.पी.रोड रुंदीकरण) एकूण ५८५.१२ चौ.मी. दि.१४.१०२०२२ रोजी संपादित केला (In lieu of TDR) **'जी/दक्षिण' विभाग** १) भू.क्र.१ (भाग), २ (भाग), लोअर परेल, जी/द विभाग (आरक्षण –RTS (Refuse Transfer Station) ३५७.०७ चौ.मी. क्षेत्रफळ दि.१४.११.२०२२ रोजी संपादित केला. (In lieu of FSI) २) भू.क्र.१ (भाग), २ (भाग), लोअर परेल, जी/द विभाग (Municipal School & Welfare Centre) साठी १४६१.२६ चौ.मी. ची शाळा दि.२५.१०.२०२२ रोजी संपादित केली. (In lieu of FSI)

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
		३) भू.क्र.१३१, १३२, १/१३२, लोअर परेल, जी/द विभाग (३३% मनोरंजन मैदानाकरिता आरक्षित भूभाग) २३६८.८२ चौ.मी. दि.१०.११.२०२२ रोजी संपादित केला.) ४) भू.क्र.१/१६१८, लोअर परेल, जी/द विभाग येथे ६९२.६४ चौ.मी.ची जागा (५% Amenity Open Space) दि.०७.१२.२०२२ रोजी संपादित केली (In lieu of FSI) **पश्चिम उपनगरे विभाग** **'एच' व 'के' विभाग**

एच /पूर्व विभाग चटईक्षेत्र निर्देशांक - (FSI)

अ.क्र	न.भू.क्र.	आरक्षण	क्षेत्रफळ	ताबा पावती दिनांक
१.	न.भू.क्र.४०८५ (भाग), ४०८५ (६) मौजे कोलेकल्याण	सेट बॅक	५६.१० चौ.मी.	११.०५.२०२२
२.	न.भू.क्र.५००७ (ब) मौजे कोलेकल्याण	सेट बॅक	१२९.०० चौ.मी.	१३.०६.२०२२
३.	न.भू.क्र.४५६५ (भाग) मौजे कोलेकल्याण	सेट बॅक	१८५.०० चौ.मी.	२१.१२.२०२२

के/पश्चिम विभाग

१. नगर भूमापन मढ, तालुका अंधेरी सी.टी.एस.क्र.१९७ या मिळकतीचे २३३२.५० चौ.मी.क्षेत्राचा ताबा दि.२७.०७.२०२३ रोजी मान.जिल्हाधिकारी, मुंबई उपनगर जिल्हा यांच्याकडील आदेश क्र.सी./कार्या-३ क१/कावि-१२९/२०२३ दिनांक ३०.०६.२०२३ जा.क्र.२०३८ अन्वये सार्वजनिक रुग्णालय बांधण्यासाठी प्र.अभि. (वि.नि.) खात्यामार्फत घेण्यात आला.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
		२. सी.टी.एस.क्र.४५९ (भाग), ४६० (भाग), ४६१ (भाग), ४६२(भाग), ४६३ (भाग), ४६३/बी, ४६३/क (भाग), ४७९(भाग) धारण करणाऱ्या १३.४० मी.रुंद विकास नियोजन रस्त्याचे बाधित असणाऱ्या जमिनीचे सार्वजनिक उद्दिष्टांकरिता संपादन करण्याकरिता मोजणीचे शुल्क रु.७८०००/- दिनांक १२.०५.२०२३ रोजी नगर भूमापन अधिकारी, विलेपार्ले यांच्या कार्यालयात जमा करण्यात आले असून त्या अनुषंगाने दिनांक १३.०७.२०२३ रोजी नगर भूमापन अधिकारी, विलेपार्ले यांच्या कार्यालयामार्फत टाटा कंपाऊंड येथील उपरोक्त नमूद नगर भूमापन क्रमांका वर विकास नियोजित भूसंपादनकरिता संयुक्त मोजणीचे काम पूर्ण करण्यात आले आहे. **'के/पूर्व' विभाग** १. भूसंपादन : के/पूर्व विभागातील मौजे मूळगाव, तालुका अंधेरी मधील न.भू.क्र.२३ (भाग) व २६ (भाग) हया १८.३० मी.रुंद रस्ता रेषेने बाधित असलेल्या जमिनीचा ताबा दिनांक २२.११.२०२२ रोजी महापालिकेस हस्तांतरित झाला. २. चटईक्षेत्र निर्देशांक (FSI)

एच /पूर्व विभाग चटईक्षेत्र निर्देशांक - (FSI)

अ.क्र	न.भू.क्र.	आरक्षण	क्षेत्रफळ	ताबा पावती दिनांक
१.	न.भू.क्र.१२ मोजे इस्लामिया	सेट बॅक	१०५.१० चौ.मी.	३१.०५.२०२२
२.	न.भू.क्र.११ ११/ १ते ३ मोजे इस्लामिया	सेट बॅक	३९.३० चौ.मी.	१६.०९.२०२२
३.	न.भू.क्र.१५७ अ (भाग) १८३/क/२ मौजे मोगरा	उद्यान /बगिचा (ROS१.५)	३८२९.९१ चौ.मी.	१४.०९.२०२२
४.	न.भू.क्र. ३४५ अ /५/अ मौजे मरोळ	सुविधा भूखंड	५४८९.३६ चौ.मी.	२५.११.२०२२
५.	न.भू.क्र. ३४५ अ /५/अ मौजे मरोळ	उद्यान /बगिचा (ROS१.५)	९४२.५४ चौ.मी.	२३.१२.२०२२

<table>
<tr><th>अनु. क्र.</th><th>सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती</th><th>सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती</th></tr>
<tr><td></td><td></td><td>
३. हस्तांतरणीय विकास हक्क (टिडीआर)
हस्तांतरणीय विकास हक्काच्या (टिडीआर) मोबदल्यात हस्तांतरित झालेल्या आरक्षणाचा तपशील खालीलप्रमाणे.
<table>
<tr><th>अ.क्र</th><th>न.भू.क्र.</th><th>आरक्षण</th><th>क्षेत्रफळ</th><th>ताबा पावती दिनांक</th></tr>
<tr><td>१.</td><td>न.भू.क्र.४०१ मौजे मरोळ</td><td>स्मशान भूमी</td><td>६०५.६०चौ .मी.</td><td>१९.१२.२०२२</td></tr>
<tr><td>२.</td><td>न.भू.क्र.१९२ इ व १९२ फ मौजे मजास</td><td>१२.२० मी.रुंद रस्ता रेषा</td><td>१६०४.५३ चौ.मी.</td><td>१९.१२.२०२२</td></tr>
</table>
<u>पी व आर विभाग</u>
१. पी/दक्षिण विभाग – सी.टी.एस ७४९ अ, मौजे गोरेगाव हा १५.२० विकास नियोजन रस्त्याने व अस्तित्वातील महापालिका कार्यालयाने बाधित २६९.१० चौ.मी.भूखंडाचे हस्तांतरण मनपा नियम १८८८ च्या नियम ९० अन्वये घेण्यात आला.
एसीक्यू/वि.नि.प.उप/ २४०४/पी/दक्षिण
२. पी/उत्तर विभाग – मौजे मालाड (पू) येथील सी.टी.एस ८२७ (अ) भूखंडकरिता ३०% रक्कम रु.२७७,४३,४८,४८०/- इतके उप जिल्हाधिकारी भूसंपादन क्र.०७ यांच्याकडे जमा केली.
३. आर/मध्य विभाग - चटईक्षेत्र निर्देशांक (एफएसआय):
१. सी.टी.एस २७६१४, बोरीवली – १४०.१५ चौ.मी.
२. एफपी क्रमांक : १६९ अ/ २, १७० टीपीएस-III-
७५१.९४ समावेश आरक्षण : १) एफपी क्रमांक :१६९ अ/ २, १७० टीपीएस-III- १२३१/५०,
२) सीटीएस २१६१/अ/ २-७५६.६०
३) सी.टी.एस. ३९५ अ-२०६.९८
</td></tr>
</table>

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
		४. आर/दक्षिण विभाग : १) सक्तीचे भूसंपादन : १. एसीक्यू/वि. नि.प.उप./२३८२/आर/दक्षिण : एकूण हस्तांतरित जागा : १ क्षेत्रफळ चौ.मी.- ९३०२.७ २. चटईक्षेत्र निर्देशांक (एफएसआय) : हस्तांतरीत जागा :३ एसीक्यू/वि.नि.प.उप./२०८१/आर/दक्षिण, क्षेत्रफळ चौ.मी. ५७३.३ एसीक्यू/वि.नि.प.उप./२१०७/आर/दक्षिण, क्षेत्रफळ चौ.मी. ३१२.६२ एसीक्यू/वि.नि.प.उप./२०९५/आर/दक्षिण, क्षेत्रफळ चौ.मी. ११३.३, ९९९.२२ ३. समावेश आरक्षण : एकूण हस्तांतरित जागा : २ एसीक्यू/वि.नि.प.उप/एफएसआय/२११०/आर/दक्षिण, क्षेत्रफळ चौ.मी.२५२५.०५, ४७०८ **पूर्व उपनगरे विभाग** **एल विभाग** १. न.भू.क्र.३५१ (पै) मौजे असल्फा मधील प्राथमिक शाळा आरक्षणकरिता भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ ७११.७० चौ.मी. २. न.भू.क्र.७४३ अ (नविन) मौजे कुर्ला - २ मधील ०४ Nos. BUA/PH आरक्षणकरिता भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ ७९.६० चौ.मी. ३. न.भू.क्र. ६बी/१, ६बी/५, ४सी/१बी, मौजे कुर्ला-३ मधील १३.४० चौ.मी. रुंद डिपी रस्त्याकरिता आरक्षण भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ ९९२.५० चौ.मी. ४. न.भू.क्र. ९०५, ९०५/१ ते ९, मौजे कुर्ला-२ मधील ५% BUA आरक्षण भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ ३७.९० चौ.मी. ५. न.भू.क्र. ४४३, ४४३/१ ते ४४२/६ मौजे कुर्ला -३ मधील १८.३० मी.रुंद डिपी रस्त्याच्या आरक्षणाकरिता भूसंपादीत केले. क्षेत्रफळ १५.३० चौ.मी.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
		६. न.भू.क्र. ६बी/१, ६बी/५, ४सी/१बी, मौजे कुर्ला-३ मधील रस्त्याच्या आरक्षणाकरिता भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ ९९५.५ चौ.मी. ७. न.भू.क्र.८३७, मौजे मोहिली मधील RMS 1.3 & 5% Amenity Open Space आरक्षणकरिता भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ ५०१.१३ चौ.मी. ८. न.भू.क्र.२४, (पै), मौजे चांदिवली मधील ९.१५ मी.डि.पी. रुंद रस्त्याच्या आरक्षणाकरिता भूसंपादित केले क्षेत्रफळ २१.०० चौ.मी. ९. न.भू.क्र.२४, (पै), मौजे चांदिवली मधील पोलिस फॅसिलिटी आरक्षणाकरिता भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ ८१३.०० चौ.मी. १०. न.भू.क्र.२४, (पै), मौजे चांदिवली मधील पोलिस कन्वेनिअंस आरक्षणाकरिता भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ ४६८.२५ चौ.मी. ११. न.भू.क्र.२४, १ डी (पै), मौजे चांदिवली मधील ROS1.5 आरक्षणाकरिता भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ ३५७७.५ चौ.मी. १२. न.भू.क्र.९४ई, मौजे तुंगवे मधील १३.४० मी. डि.पी. रुंद रस्त्याच्या आरक्षणाकरिता भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ १०७६.६० चौ.मी. १३. न.भू.क्र.७१७ए/१ (पै), मौजे मोहिली मधील 5% Amenity Space आरक्षणकरिता भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ १९१.९० चौ.मी. **'एम/पूर्व' विभाग** १. न.भू.क्र.३७३ (भाग) मौजे बोर्ला, जो १३.४०मी.रुंद रस्त्याकरिता आरक्षित आहे. क्षेत्रफळ १२१.३० चौ.मी. २. न.भू.क्र.३९८ मौजे देवनार, जो १३.४० मी.रुंद रस्त्याकरिता आरक्षित आहे. क्षेत्रफळ २४०३.६० चौ.मी. ३. न.भू.क्र.७६६ / बी मौजे बोर्ला, जो १३.४० मी.रुंद रस्त्याकरिता आरक्षित आहे. क्षेत्रफळ २५३.८० चौ.मी. ४. न.भू.क्र.६५३/५, ६५९ अ (भाग), ६६० (भाग) मौजे बोर्ला, जो अस्तित्वातील डब्ल्यू.टी.पाटील मार्गाच्या रुंदीकरणाने बाधित आहे. क्षेत्रफळ ४९९.९३ चौ.मी. व सुविधा भूखंड क्षेत्रफळ ९०३.३९ चौ.मी.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
		५. न.भू.क्र. २ / ८ (भाग) मौजे बोर्ला, जो ROS १.४ (खेळाचे मैदान) करिता आरक्षित आहे. क्षेत्रफळ १९७४.७० चौ.मी. ६. न.भू.क्र.२७५ /बी मौजे देवनार, जो सुविधा भूखंडाकरिता आरक्षित आहे. क्षेत्रफळ ८४.३० चौ.मी. ७. न.भू.क्र.२ बी/ २ (भाग) मौजे मानखुर्द, जो E. E. १.१ (अस्तित्वातील मनपा शाळा) करिता आरक्षित आहे. क्षेत्रफळ २२८०.३० चौ.मी. **'एम/पश्चिम' विभाग** १. मौजे बोर्ला, येथील न.भू.क्र.६७३, ६७३/१ ते २०, ७८३ (पै) या १०% Amenity Open Space करिता आरक्षित भूखंडाचा ७८०.२५ चौ.मी.इतक्या क्षेत्रफळाचा ताबा घेतला आहे. २. मौजे चेंबूर येथील न.भू.क्र.४६५ या १८.३० मी.रुंद डी.पी.रस्त्याने बाधित भूखंडाचा ३५ चौ.मी. इतक्या क्षेत्रफळाचा ताबा घेतला आहे. **'एन' विभाग** १. न.भू.क्र.१९६९ ए (भाग) मौजे घाटकोपर मधील पोलिस चौकी आरक्षण भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ १३६.०० चौ.मी. २. न.भू.क्र.१९६९ ए (भाग) मौजे घाटकोपर मधील EOS २.६ आरक्षण भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ ४३२.०० चौ.मी. ३. न.भू.क्र.९२ (भाग) मौजे विक्रोळी मधील ९.१५ मी. रुंद डी.पी. रस्त्याचे आरक्षण भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ २३३६.०८ चौ.मी. ४. न.भू.क्र.५७३६, अंतिम भूखंड क्र.३५६ (भाग) व ३२४ (भाग) मौजे घाटकोपर – किरोळ टि.पी.एस. ३ मधील म्युनिसिपल शाळा आरक्षण भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ ९६३.२९ चौ.मी. ५. न.भू.क्र.८ए/७ (भाग), ८ए/८ (भाग) मौजे विक्रोळी मधील Amenity Open Space आरक्षण भूसंपादित केले क्षेत्रफळ ६०१.१६ चौ.मी.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
		'एस' विभाग १. न.भू.क्र.३०३ ए / ३/बी/बी मौजे भांडूप मधील १८.३० मीटर रुंद रस्त्याकरिता हे आरक्षण भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ २५९.५६ चौ.मी. २. न.भू.क्र.२१०, २१०/१, ते ३७, २१०/३८/ए/१, २१०/३८बी आणि २१०/३९ ते ८८ मौजे भांडूप (प) मधील१८.३० मीटर रुंद रस्त्याकरिता हे आरक्षण भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ १२९०. चौ.मी. ३. न.भू.क्र.३०३/डी/ ३ आणि ३०३/डी/४ (जुना न.भू.क्र३०३ डी) मोजे भांडूप (प) मधील १८.३० मीटर रुंद रस्त्याकरिता हे आरक्षण भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ १००.९२. चौ.मी. ४. न.भू.क्र.३०३/डी/ २ (जुना न.भू.क्र३०३ डी (भाग)) मौजे भांडूप (प) मधील ५% Amenity Open Space आरक्षण भूसंपादित केले क्षेत्रफळ १५६.८१ चौ.मी. ५. न.भू.क्र.३०३/ए/ ३/ए/ २/ २/ २ (जुना न.भू.क्र३०३/ए/ ३ (भाग) मौजे भांडूप (प) मधील ५% Amenity Open Space आरक्षण भूसंपादित केले क्षेत्रफळ १८७.६९ चौ.मी. **'टी' विभाग** १. न.भू.क्र. ७६४/४अे/१ (पै) मौजे नाहूर मधील ५% Amenity Open Space (RMS 1.2 Municipal Chowky) आरक्षण भूसंपादित केले क्षेत्रफळ ७४.२२ चौ.मी. २. न.भू.क्र. १८८ (पै) मौजे मुलुंड (प) मधील ५% Amenity Open Space (RMS 1.2 Municipal Chowky) आरक्षण भूसंपादित केले क्षेत्रफळ ४५३.६० चौ.मी. ३. न.भू.क्र. ४७५ (पै) व ५४५ (पै) मौजे मुलुंड (प) व नाहुर ३६.६० मी.रुंद रस्त्याकरिता (पाईप लाईन रोड) हे आरक्षण भूसंपादित केले क्षेत्रफळ ४१८.६३ चौ.मी.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
		४. न.भू.क्र. ५४३ (पै) मौजे नाहुर मधील ३६.६० मी रुंद रस्त्याकरिता भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ २७०.०० चौ.मी. ५. न.भू.क्र.५४३ (पै) मौजे नाहुर मधील Additional menity Open Space करिता आरक्षण भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ १११.०० चौ.मी. ६. न.भू.क्र.७९५A/१३ (पै) मौजे नाहुर मधील १८.३० मी. रुंद रस्त्याकरिता आरक्षण भूसंपादित केले. क्षेत्रफळ ४८२०.५० चौ.मी.

४. सन २०२२-२३ व २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि सन २०२२-२३ चे प्रत्यक्ष आकडे:

(₹ कोटीत)

	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२३-२४
भांडवली अर्थसंकल्पीय तरतूद	७५२.१५	४४४.४४	१२५०.००
महसुली अर्थसंकल्पीय तरतूद	१०३.३१	५३.३९	७०.१९
एकूण	८५५.४६	४९७.८३	१३२०.१९

सुरक्षा खाते

१. **प्रस्तावना** :

१९६६ मध्ये मुंबई महानगरपालिका सुरक्षा दलाची स्थापना करण्यात आली. महानगरपालिकेच्या मालमत्ता उदा. इमारती, कार्यालये, रुग्णालये, उद्याने, पाण्याचे तलाव, धरणे, माता - बाल संगोपन केंद्र इत्यादींचे संरक्षण करणे हे सुरक्षा खात्याचे अनिवार्य कर्तव्य आहे. शहरामध्ये काही आपत्तीजनक अथवा गंभीर तणावपूर्वक परिस्थिती निर्माण झाल्यास हे सुरक्षा दल नियंत्रण व्यवस्थेमध्ये प्रमुख भूमिका पार पाडते. महापालिकेच्या महत्त्वाच्या ठिकाणी प्रवेश करणा-या व्यक्ती व वस्तूंची तपासणी व संरक्षण या दलाच्या स्त्री व पुरुष सुरक्षा रक्षकांकडून केली जाते.

भांडुप कॉम्प्लेक्स येथील प्रशिक्षण केंद्रामध्ये सुरक्षा रक्षकांना प्रशिक्षण दिले जाते. बृहन्मुंबईला पाणीपुरवठा करणाऱ्या पाईपलाईनची सुरक्षा करण्यासाठी सुरक्षा दलाचे गस्त पथक अहोरात्र कार्यरत असते. त्याचप्रमाणे जकात संकलन केंद्रे, घन कचरा व्यवस्थापन कार्ये, अतिक्रमण निर्मूलन अशा ठिकाणी सुरक्षा व्यवस्था पुरविणे, अनधिकृत फेरीवाल्यांवर कारवाई करणे, महापालिका कर्मचा-यांचा संप, मोर्चे, निदर्शने, महापालिका निवडणुकामधील सुरक्षा व्यवस्था, महापालिकेच्या अतिमहत्त्वाच्या व्यक्तींचे संरक्षण, महापालिकेच्या रोख विभागाची व त्या विभागाच्या वाहनांची सुरक्षा इत्यादी कामे सुरक्षा दलाकडून यथोचितरित्या पार पाडली जातात.

मुंबई महानगरपालिका सुरक्षा दलाचे वाद्यवृंद (बँड पथक) विशेष प्रसिध्द आहे. या पथकात एकूण ४० वाद्य कर्मचारी आहेत. या पथकातर्फे महानगरपालिकेचे कार्यक्रम, राष्ट्रीय सणांच्या दिवशी तसेच महापालिका उद्यानांमध्ये नियमित मनोरंजनपर कार्यक्रम सादर केले जातात.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या मुख्यालयाच्या जुन्या इमारतीमध्ये तसेच महानगरपालिकेच्या २३ विभाग कार्यालयांमध्ये सी.सी.टी.व्ही. यंत्रणा कार्यान्वित करण्यात आली आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या प्रमुख रुग्णालये व विभाग कार्यालये अशा एकूण दहा आस्थापनीय कार्यालयांना एक्स – रे बॅगेज स्कॅनिंग मशिन कार्यान्वित करण्यात आल्या आहेत.

मालमत्तेच्या व रुग्णालयांच्या सुरक्षिततेकरिता महानगरपालिकेच्या सुरक्षा रक्षकांची मोठया प्रमाणावरील रिक्त पदे व नव्याने निर्माण झालेली आस्थापनीय कार्यालये व रुग्णालये तसेच उच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार रुग्णालये, प्रसुतीगृहे,

माता बाल संगोपन विभाग इत्यादी ठिकाणी नव्याने निर्माण झालेले अतिरिक्त विभाग व देवनार क्षेपणभूमी येथे खाजगी सुरक्षा मदतनीस तसेच महाराष्ट्र राज्य सिक्युरिटी कॉर्पोरेशन व सुरक्षा रक्षक मंडळ बृहन्मुंबई व ठाणे जिल्हयाकरिता यांच्याकडून खाजगी सुरक्षा रक्षक नियुक्त करण्यात आले आहेत. तसेच अग्निशमन केंद्रांमध्ये गेट पहाऱ्यावरील फायरमनच्या बदली खाजगी सुरक्षा मदतनीस नियुक्त करण्यात आले आहेत. तसेच 'एम/पूर्व' व 'एम/पश्चिम' विभागात एम.एम.आर.डी.ए.ने प्रकल्पग्रस्तांसाठी बांधलेल्या इमारतीच्या सुरक्षेसाठी खाजगी सुरक्षा मदतनीस नियुक्त करण्यात आले आहेत.

२. खात्याची ठळक उद्दिष्टे व ती उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठीच्या उपाययोजना याचा गोषवारा :

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्टे	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
१.	**महानगरपालिका मालमत्तांची सुरक्षितता वाढविणे**	(एक) सुधारित संनिरीक्षणासाठी महापालिकेची महत्त्वाची कार्यालये आणि रुग्णालयांमध्ये सी.सी.टी.व्ही. बसविणे.	१०.००	०.२०
		(चार) खाजगी सुरक्षारक्षकांचे भाडे आकार	८०.००	९०.८५

३. सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती आणि साध्य केलेली फलश्रुती :

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
१.	महानगरपालिका मालमत्तांची सुरक्षितता वाढविणे	बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध आस्थापनांना कार्यान्वित करण्यात आलेल्या सुरक्षा यंत्रणा सी.सी.टी.व्ही., डोअर फ्रेम मेटल डिटेक्टर, एक्स – रे बॅगेज स्कॅनिंग मशिन इत्यादींच्या बहुव्यापक वार्षिक परिरक्षण करण्यात आले आहे.
२.	सुरक्षा दलाच्या कर्मचारी वर्गाच्या क्षमतेमध्ये वाढ करणे	भांडूप संकूल येथे सदर प्रशिक्षण वर्गाचे आयोजन करण्यात येते. सहाय्यक सुरक्षा अधिकारी वर्गाची रिक्त पदे सरळ सेवा भरती पद्धतीने भरण्याकरिता अर्हता सुधारित करण्यासाठी प्रस्ताव प्रशासकीय मंजूरीस सादर करण्यात आलेला आहे. सुरक्षा दलातील सुरक्षा रक्षकांची मोठया प्रमाणातील रिक्त अनुसूचीत पदे व नव्याने निर्माण झालेली आस्थापनीय कार्यालये व रुग्णालये तसेच रुग्णालयातील अतिरिक्त विभाग इत्यादी महत्त्वाच्या ठिकाणी व पी.ए.पी. इमारती, इतर महत्त्वाच्या ठिकाणी खाजगी सुरक्षा मदतनीस व महाराष्ट्र राज्य सिक्युरिटी कॉर्पोरेशन व सुरक्षा रक्षक मंडळ बृहन्मुंबई व ठाणे जिल्हयाकरिता यांच्याकडून खाजगी सुरक्षा रक्षक नियुक्त करण्यात आले आहेत.
		सुरक्षा खात्यातील सुरक्षा अधिकारी वर्ग व सुरक्षा रक्षक वर्ग यांना गणवेष साहित्य खरेदी करून त्याचे वाटप करण्यात आले.

४. सन २०२२-२३ व २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि सन २०२२-२३ चे प्रत्यक्ष आकडे:

(₹ कोटीत)

	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२३-२४
भांडवली अर्थसंकल्पीय तरतूद	२०.५८	०.६८	१५.३१
महसुली अर्थसंकल्पीय तरतूद	२३१.८३	२३८.५९	२५३.१०
एकूण	२५२.४१	२३९.२७	२६८.४१

सुधार योजना

१. **प्रस्तावना** :

महानगरपालिकेने १९३३ साली ताब्यात घेतलेल्या पूर्वीच्या मुंबई सुधार विश्वस्त मंडळाच्या मालमत्ता आणि इतर संपादित केलेल्या मालमत्ता यांचे परिरक्षण करणे ही बाब प्रामुख्याने सुधार योजनेमध्ये अंतर्भूत आहे. सदर योजनेबाबतची कार्यवाही सहाय्यक आयुक्त (मालमत्ता) यांच्या खात्यामार्फत पार पाडण्यात येते.

सुधार योजनेची उद्दिष्टये खालीलप्रमाणे आहेत

- महानगरपालिकेच्या मालमत्तांचे व इतर संपादित मालमत्तांचा पुनर्विकास करणे.
- बी.आय.टी. चाळी, अर्धपक्क्या छपऱ्या आणि महानगरपालिका वसाहती यांच्या दुरुस्त्या आणि परिरक्षण करणे.

या खात्याकडून पार पाडण्यात येणारी कामे खालीलप्रमाणे आहेत.

१) माजी मुंबई सुधार विश्वस्त मंडळ आणि बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने मक्त्याने दिलेल्या भूभागावरील बांधकाम/इमारती तसेच अनधिकृत बांधकाम यांची पहाणी करणे.

२) भूभाडयाची वसुली करुन त्यांचा लेखा अभिलेख जतन करणे.

३) महानगरपालिका इमारतीतील कर्मचारी निवासस्थानांचे वाटप करणे.

४) उपरोल्लेखित गाळयांचे हस्तांतरण करणे.

५) संपूर्ण मालमत्ता खात्यातील कामगार / कर्मचाऱ्यांच्या कामावर आणि हालचालीवर विभागीय स्तरावर सर्वसाधारण देखरेख करणे /लक्ष ठेवणे आणि आस्थापनाविषयक कामे मुख्यालयामार्फत पार पाडणे.

६) माजी विश्वस्तांनी मक्त्याने दिलेल्या भूभागाच्या मक्त्याचे दस्तऐवज तयार करणे.

७) शहर आणि उपनगरीय रिक्त भूभागांची मालमत्तांची पहाणी करुन अभिलेख तयार करणे, भाडे वसूल करणे व इतर आवश्यक कार्यवाही.

नवीन कामे :

१) नवीन हस्तांतरण धोरणानुसार गाळयांचे मोठया संख्येने हस्तांतरण झालेले असून हस्तांतरण शुल्काद्वारे निधी महानगरपालिकेकडे जमा झाला आहे आणि तसे बरेच प्रस्ताव नव्याने कार्यान्वित करण्यात येत आहेत.

२) प्रकल्पग्रस्त व्यक्तींना वितरीत करावयाच्या सदनिकांचे झो.पु.प्रा. शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्प व एमएमआरडीए यांचेकडून हस्तांतरण करून घेणे.

३) बृहन्मुंबईच्या २०३४ च्या विकास नियंत्रण व प्रोत्साहन नियमावलीच्या नियम क्र.३३ (७) / ३३ (९) अन्वये पुनर्बांधणी /पुनर्विकास योजनेची अंमलबजावणी करणे.

४) महानगरपालिकेच्या मालमत्ता खात्याच्या अखत्यारीतील इमारतींचे संरचनात्मक लेखा परिक्षण करणे व आवश्यक दुरुस्त्या, विभाग कार्यालय तथा इमारत परिरक्षण (बी.एम.) खात्याकडून करून घेणे.

५) सी-१ संवर्गातील धोकादायक इमारतींचे निष्कासन विभाग कार्यालयामार्फत होण्याकरिता पाठपुरावा करणे.

६) प्रकल्पबाधितांच्या इमारतींच्या एक वेळ दुरुस्त्यांकरिता (Exit Action Plan) धोरणानुसार पाठपुरावा करणे.

७) महानगरपालिका जमिनींवरील झोपडपट्टी पुनर्वसन प्रस्तावांवर 'ना हरकत' देण्याबाबत आवश्यक कार्यवाही करणे.

८) महानगरपालिकेकडे हस्तांतरण होणाऱ्या प्रकल्पबाधितांसाठी रहिवासी सदनिका तसेच बाधित व इतर आरक्षणाबाबतची माहिती ही संगणकीय प्रणालीमार्फत संकलन व जतन करण्याकरिता पुनर्वसन व पुनर्स्थापन (R & R cell) कक्षाची स्थापना करण्यात आली आहे.

९) झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण (झो.पु.प्रा) मार्फत प्रती पी.ए.पी. रु.२०,०००/- प्रमाणे मागणी करण्यात येत असल्याने याबाबत प्रकल्पग्रस्तांकडून रु.२५,०००/- प्रमाणे प्रशासकीय / एकत्रित शुल्क आकारुन रु.२०,०००/- झो.पु.प्रा. /धा.पु.प्र. इत्यादी प्राधिकरणास वर्ग करण्याबाबत परिपत्रक निर्गमित करण्यात आले आहे.

२.	**खात्याची ठळक उद्दिष्टे व ती उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठीच्या उपाययोजना याचा गोषवारा :**

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्टे	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
१.	**महानगरपालिका मालमत्तांची सुधारणा, व्यवस्थापन आणि परिरक्षण**	स्ट्रक्चरल ऑडिटच्या रिपोर्टनुसार महानगरपालिका मालमत्तांच्या व्यापक स्वरुपाच्या / संरचनात्मक दुरुस्त्या करणे	★ ८८.३७	११२.२०
		महानगरपालिकेच्या मोडकळीस आलेल्या मालमत्तांच्या व्यापक प्रमाणातील दुरुस्त्या / इमारतीची पुनर्बांधणी आणि पुनर्विकास /कर्मचारी निवासस्थाने व इतर इमारती दुरुस्त्या	⅄ १५.००	१६.९०
		अर्थसंकल्प 'ब' अंतर्गत येणाऱ्या बी.आय.टी. चाळी, संपादित मालमत्ता, कर्मचारी निवासस्थाने इ. मालमत्तांचे बांधकाम / पुनर्बांधकाम	०.०१	---

★ सुधारित अंदाज सन २०२२-२३ नुसार ₹११७.४० कोटी

⅄ सुधारित अंदाज सन २०२२-२३ नुसार ₹१७.०० कोटी

३.   सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती आणि साध्य केलेली फलश्रुती :

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
१.	महानगरपालिकेच्या मालमत्तांचा व इतर संपादित मालमत्तांचा पुनर्विकास	महानगरपालिकेच्या भाडेकरू मालमत्तांचा विकास नियंत्रण नियमावली ३३ (७) अन्वये १३९ पुनर्विकास प्रस्तावांना सुधार समिती / महानगरपालिका यांनी मंजुरी दिली. त्यापैकी ०६ पुनर्विकास प्रस्ताव रद्द करण्यात आले आहेत.
२.	बी.आय.टी. चाळी, अर्धपक्क्या छपऱ्या आणि महानगरपालिका सदनिका यांच्या दुरुस्त्या आणि परिरक्षण करणे	महानगरपालिकेच्या मोडकळीस आलेल्या मालमत्तांचा विकास नियंत्रण नियमावलीच्या नियम क्र.३३(७), ३३ (९) मधील तरतुदीनुसार पुनर्विकास केल्यामुळे समाजामधील गरीब वर्गाला चांगल्या प्रकारची निवासस्थाने पुरविली जातीलच. परंतु महानगरपालिकेला मोठया संख्येने प्रकल्पबाधीत व्यक्तींसाठी निवासस्थानेही उपलब्ध होतील. परिणामी रस्ता रुंदीकरणाच्या प्रकल्पबाधीत अनेक प्रकल्प त्वरेने निकालात काढण्यासाठी प्रशासनाला मदत होईल.
३.	महानगरपालिकेच्या धोकादायक इमारतींचे परिरक्षण व संरक्षण	महानगरपालिकेच्या जुन्या मोडकळीस आलेल्या सी-२ व सी-३ संवर्गातील इमारतींचे परिरक्षण /दुरुस्त्या केल्यामुळे या वर्षात कोणत्याही प्रकारची दुर्घटना झाली नाही. तसेच धोकादायक सी-१ संवर्गातील इमारतींबाबत जेथे निष्कासनाची कार्यवाही पूर्ण करण्यात आली आहे अशा इमारतींचे निष्कासन केल्यामुळेही कोणत्याही प्रकारची दुर्घटना झाली नाही. सी-३ संवर्गातील किरकोळ दुरुस्ती ही विभाग कार्यालयाच्या मार्फत केली जाते. तसेच स्थापत्य व संरचनात्मक स्वरुपाची सी-२ संवर्गातील दुरुस्ती ही प्रमुख अभियंता (इमारत परिरक्षण) या खात्यामार्फत केली जाते.

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
४.	महानगरपालिका मालमत्ता खात्याच्या अखत्यारितील इमारतींचे संरचनात्मक लेखा परिक्षण	मालमत्ता खात्याच्या अखत्यारीत असलेल्या ३०८३ इमारतींपैकी ३२५ इमारतींचे लेखा परिक्षण पूर्ण झालेले आहे. उर्वरीत २३०५ इमारती हया बहुतांश तळमजल्याच्या आहेत. त्यापैकी बहुमजली, तसेच आवश्यकता असलेल्या इतर इमारतींचे लेखा परिक्षण करण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे.
५.	Auto DCR प्रणाली कार्यान्वित करणे	सहाय्यक आयुक्त (मालमत्ता) खात्याच्या अखत्यारितील सर्व मालमत्ता GIS प्रणालीमध्ये नोंदण्यात आलेल्या आहेत. भाडे तत्त्वावरील व मक्त्यांतर्गत मालमत्ता पुनर्विकासाचे ना हरकत प्रमाणपत्र Auto DCR ऑनलाईन प्रणाली अंतर्गत देण्याची सुविधा व्यवसाय सुलभता अंतर्गत (Ease of Doing Business) दिनांक १५.०६.२०२३ पासून सुरू करण्यात आलेली आहे.
६.	मालमत्ता हस्तांतरण प्रक्रिया Auto DCR प्रणाली अंतर्गत कार्यान्वित करणे	मालमत्ता खात्यातील मक्ता हस्तांतरण करणे प्रक्रिया प्रगती पथावर आहे. नजीकच्या काळामध्ये ही प्रणाली देखील विकसित करून कार्यान्वित करण्यात येईल. तसेच मनपाच्या अंतर्गत इतर खात्याच्या प्रणाली एकत्रित जोडल्या जातील. ज्यामुळे निर्णय प्रक्रिया पारदर्शक व जलद गतीने पूर्ण होऊ शकतील.

४. सन २०२२-२३ व २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि सन २०२२-२३ चे प्रत्यक्ष आकडे:

(₹ कोटीत)

	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२३-२४
भांडवली अर्थसंकल्पीय तरतूद	१३५.४५	१५०.७९	३१४.३०
महसुली अर्थसंकल्पीय तरतूद	३४८.६६	२६५.०१	३६१.८६
एकूण	४८४.११	४१५.८०	६७६.१६

गलिच्छ वस्ती सुधारणा

१. **प्रस्तावना** :

महानगरपालिका / शासन आणि खाजगी जमिनींवरील अधिसूचीत गलिच्छ वस्त्यांमधील नागरी सुखसोयींमध्ये सुधारणा करण्याच्या अनेक उपाययोजना गलिच्छ वस्ती सुधार योजनेअंतर्गत पार पाडल्या जातात.

म्हाडा, मुंबई महानगरपालिका व इतर संस्थांनी बांधलेली अनेक शौचालये आवश्यक त्या देखभाली अभावी व वापरात नसल्यामुळे सुस्थितीत राहिलेली नाहीत. यास्तव, अस्तित्वात असलेल्या शौचालयांची पुनर्बांधणी व दुरुस्तीची कामे हाती घेऊन स्वारस्य अभिव्यक्तीद्वारे त्यांच्या दैनंदिन प्रचालन व परिरक्षणाकरिता स्थानिक वस्ती पातळीवरील संस्थांना हस्तांतरित करण्यात येते. याप्रमाणेच, गलिच्छ वस्त्यांमधील नागरी सुखसोयींमध्ये सुधारणा करण्याच्या अनेक उपाययोजना गलिच्छ वस्ती सुधार योजनेअंतर्गत राबविल्या जातात.

गलिच्छ वस्त्यांमध्ये आरोग्यदायी स्थिती राखण्याकरिता मुंबईतील गलिच्छ वस्त्यांमध्ये पुरविण्यात येणाऱ्या मुलभूत सेवा सुविधांची दर्जोन्नती करण्याकरिता एका गलिच्छ वस्ती सुधारणा कक्षाची स्थापना करण्यात आली असून, सदर कक्षाकडून बृहन्मुंबई महानगरपालिका, केंद्र शासन, राज्य शासन, म्हाडा आणि खाजगी जमिनीवरील गलिच्छ वस्त्यांना मुलभूत पायाभूत सुविधा आणि सोयी विषयक बाबींची हाताळणी करण्यात येते. हा कक्ष 'द महाराष्ट्र स्लम एरियाज ॲक्ट,' १९७१ च्या कलम ५ अे नुसार गलिच्छ वस्त्यांमध्ये मुलभूत सुविधा पुरविण्याबाबत असलेल्या जबाबदारी संदर्भात धोरणात्मक निर्णय घेण्यास प्रशासनास मदत करते.

शहरी गरीबांना विविध नागरी सेवा पुरविणे आणि या सेवांचा दर्जा सुधारणे या हेतूने प्रतिवर्षी, सुव्यवस्थित अशा मुलभूत नागरी सुविधा आणि खात्रीशीर निरोगी / आरोग्यदायी वातावरण देण्याच्या दृष्टीने गलिच्छ वस्ती सुधारणांवर महानगरपालिका भरीव खर्च करते. मागील वर्षांप्रमाणेच यावर्षी देखील गलिच्छ वस्तीमध्ये शौचालये बांधण्यावर विशेषत्वाने भर देण्यात आला आहे. त्यासाठी, महानगरपालिका शौचालयांमध्ये पुरेसा पाणी पुरवठा आणि विद्युत पुरवठा करण्याच्या दृष्टीने देखील जास्तीत जास्त प्रयत्न करण्यात येत आहेत. गलिच्छ वस्त्यांमध्ये आवश्यक सेवा आणि मुलभूत सुविधा पुरविण्याच्या हेतूने एकात्मिक गलिच्छ वस्ती सुधारणा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला आहे. त्यानुसार मुलभूत नागरी सेवांतील उणीवा शोधणे आणि त्यावर तातडीने तोडगा काढणे शक्य होईल. गलिच्छ वस्त्यांमध्ये सर्वसाधारण स्वच्छता राखणे, पायाभूत सुविधा आणि सार्वजनिक आरोग्याच्या अनुषंगाने उद्‌भवणाऱ्या बाबींवर संनियंत्रण ठेवणे या दृष्टीने नियमित पाहणी करण्यात येते.

एकात्मिक गलिच्छ वस्ती सुधारणा कार्यक्रमांतर्गत आणखी एक महत्वाची सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने गलिच्छ वस्त्यांमधील पायाभूत सुविधांमधील तफावत भरुन काढण्याची योजना आखण्यात आली होती. परंतु त्यामध्ये पुरेशी प्रगती दिसून आली नाही. आता अटी शिथिल करण्यात आलेल्या असून सर्व विभागीय सहाय्यक आयुक्तांना आवश्यक ते परिश्रम आणि आवश्यक त्या मंजुरी घेवून कामे पुर्णत्वास नेणे अनिवार्य केले आहे. विभाग कार्यालयांना त्यांच्या विभागातील गलिच्छ वस्तीमधील रहिवाश्यांच्या लोकसंख्येवर आधारित अर्थसंकल्पीय तरतुद वितरित करण्यात येत आहे.

२. खात्याची ठळक उद्दिष्टे व ती उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठीच्या उपाययोजना याचा गोषवारा :

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उद्दिष्ट्ये	उपाययोजना	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३
१.	**अधिसूचित गलिच्छ वस्त्यांमधील मूलभूत नागरी सुविधांमध्ये सुधारणा**	(एक) विविध गलिच्छ वस्त्यांमधील धुण्याच्या जागा, पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था तसेच शौचकूपांच्या मुख्य दुरुस्त्यासह सिमेंट कॉंक्रीटच्या मार्गिका, रस्ते, बंदिस्त गटारे, प्रकाश व्यवस्था, स्वच्छतेच्या सोयी यासारखी संकीर्ण कामे करणे	७०.२७	५३.८६
		(दोन) विविध गलिच्छ वसाहतींमधील ए.पी. ब्लॉक्स /पी.एस.सी. ब्लॉक्स यांच्या सेप्टीक टॅंकच्या दुरुस्त्या आणि त्यामधील मल काढणे तसेच संलग्न कामे करणे	४.१४	३.२८
		(तीन) महानगरपालिकेने बांधलेल्या शौचालयाच्या स्थापत्य दुरुस्त्या, विद्युत दुरुस्त्या, प्रचलन आणि परिरक्षण	९.०४	५.१५

**३.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती आणि साध्य केलेली फलश्रुती :**

अनु. क्र.	सन २०२२-२३ अखेरीस अपेक्षित फलश्रुती	सन २०२२-२३ अखेरीस साध्य केलेली फलश्रुती
१.	अधिसूचित गलिच्छ वस्त्यांमधील मुलभूत नागरी सुविधांमध्ये सुधारणा	विविध गलिच्छ वस्त्यांमध्ये शौचकूपांच्या मुख्य दुरुस्त्या आणि सिमेंट कॉँक्रिटच्या मार्गिका, रस्ते, गटारे, प्रकाश व्यवस्था, धुण्याच्या जागांसह स्वच्छतेच्या सोयी व पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था यासारखी संकीर्ण कामे संबंधित कार्यक्षेत्राधीन विभाग कार्यालयाच्या अखत्यारीत पार पाडण्यात आली आहेत.
२.	विविध गलिच्छ वसाहतींमधील ए.पी. ब्लॉक्स /पी.एस.सी. ब्लॉक्स यांच्या सेप्टीक टँकच्या दुरुस्त्या आणि त्यामधील मल काढणे तसेच संलग्न कामे करणे	विविध गलिच्छ वसाहतीमधील ए.पी. ब्लॉक्स / पी.एस.सी. ब्लॉक्स यांच्या सेप्टीक टँकच्या दुरुस्त्या आणि त्यामधील मल काढणे यासारखी कामे संबंधित कार्यक्षेत्राधीन विभाग कार्यालयाच्या अखत्यारित पार पाडण्यात आली आहेत.

**४.	सन २०२२-२३ व २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी**
आणि सन २०२२-२३ चे प्रत्यक्ष आकडे:

(₹ कोटीत)

	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२२-२३	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३	अर्थसंकल्पीय तरतूद २०२३-२४
भांडवली अर्थसंकल्पीय तरतूद	२१९.३०	२२९.१७	२३५.७०
महसुली अर्थसंकल्पीय तरतूद	३२९.२०	३९३.५७	३३४.४८
एकूण	५४८.५०	६२२.७४	५७०.१८